

Positieve effecten van tijdelijk gebruik

Masterthesis Sociale Planologie
Thom Wortelboer, s2253720
December, 2014

Colofon

- Titel:** Positieve effecten van tijdelijk gebruik
- Subtitel:** Het fenomeen tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten getoetst aan de hand van vier cases.
- Auteur:** Thom Wortelboer
thomw89@gmail.com
s2253720
- Opleiding:** Master Sociale Planologie
Rijks Universiteit Groningen
Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen
- rijksuniversiteit
groningen
- Landleven 1
9747 AD Groningen
www.rug.nl/frw
- Scriptie begeleiding:** Dr. Ir. Terry van Dijk
t.van.dijk@rug.nl
- Datum:** December, 2014

Samenvatting

De gevolgen van de crisis zijn de afgelopen jaren pijnlijk duidelijk geworden. Geplande bouwprojecten zijn stilgevallen of afgeblazen met als gevolg braakliggende terreinen. Om verloedering en verval tegen te gaan en het negatieve effect daarvan op omwonenden, ondernemers en buurten te voorkomen, maar ook om het financiële nadeel te beperken, vindt er steeds meer tijdelijk gebruik op deze locaties plaats. Omdat oude zekerheden op losse schroeven zijn komen te staan, moeten er nieuwe wegen worden gezocht. Tijdelijk gebruik is zo'n nieuwe weg. Van een gestructureerde aanpak is nog nauwelijks sprake. Wel zijn er ontwikkelingen die erop duiden dat tijdelijk gebruik past binnen een nieuwe aanpak van stedelijke ontwikkeling. Dit onderzoek beschrijft en inventariseert de gedaantes waarin tijdelijk gebruik zich kan voordoen en geeft inzicht in de te verwachten positieve effecten. Aan de hand van vier cases worden behaalde positieve effecten benoemd en wordt gekeken wat gedaan kan worden om ook de niet of nauwelijks gesignaleerde positieve effecten in de toekomst te behalen.

Keywords: Tijdelijk gebruik, tussentijd, braakliggend, multifunctioneel, groen, kunst & cultuur, recreatie, positieve effecten, inventarisatie, aanbevelingen, Open Lab Ebbinge (OLE), Spiegeltuyn, Wordtvervolgdt, Belcrum Beach

Lijst met figuren & tabellen

Figuur 1.1: Onderzoek model	11
Figuur 2.1: Categorieën	19
Figuur 2.2: Interactieve kaart tijdelijk gebruik Amsterdam	23
Figuur 2.3: Conceptueel model tijdelijk gebruik	26
Figuur 3.1: Stroomschema onderzoek	29
Figuur 3.2: Samengevoegde resultaten voorbeeld	35
Figuur 4.1: Casestudies	37
Figuur 4.2: Overzicht CiBoGa terrein	38
Figuur 4.3: Impressie paviljoens OLE	39
Figuur 4.4: Gemiddelde scores enquête OLE	41
Figuur 4.5: Samengevoegde resultaten OLE	42
Figuur 4.6: Overzicht Spiegel tuin	43
Figuur 4.7: Impressie Spiegel tuin	44
Figuur 4.8: Voet-, volley- en basketbalveldje	45
Figuur 4.9: Gemiddelde scores enquête Spiegel tuin	46
Figuur 4.10: Samengevoegde resultaten Spiegel tuin	47
Figuur 4.11: Vijf kunstenaars Wordt vervolgd	48
Figuur 4.12: Vijf kunstwerken Wordt vervolgd	49
Figuur 4.13: Overzicht kunstwerk CS Breda en woonwijk	50
Figuur 4.14: Gemiddelde scores enquête Wordt vervolgd	52
Figuur 4.15: Samengevoegde resultaten Wordt vervolgd	53
Figuur 4.16: Overzicht Belcrum Beach	54
Figuur 4.17: Impressie Belcrum Beach	55
Figuur 4.18: Gemiddelde scores enquête Belcrum Beach	57
Figuur 4.19: Samengevoegde resultaten Belcrum Beach	58
Figuur 4.20: Resultaat OLE	59
Figuur 4.21: Resultaat Spiegel tuin	59
Figuur 4.22: Resultaat Wordt vervolgd	60
Figuur 4.23: Resultaat Belcrum Beach	60
Figuur 5.1: Verbanden effecten	65
Tabel 5.1: Cases met effecten	64

INHOUDSOPGAVE

1	INLEIDING.....	7
1.1	AANLEIDING & PROBLEEMSTELLING	7
1.2	ONDERZOEKSDOELSTELLINGEN	8
1.3	ONDERZOEKSVRAGEN.....	8
1.3.1	HOOFDVRAAG.....	9
1.3.2	DEELVRAGEN.....	10
1.4	LEESWIJZER.....	10
2	LITERATUURSTUDIE.....	12
2.1	INTRODUCTIE.....	12
2.1.1	DEFINITIE.....	12
2.1.2	ZELFORGANISATIE.....	15
2.1.3	CATEGORIEËN	17
2.1.4	EFFECTEN	19
2.1.5	BELEID IN DUITSLAND, DE VS EN IN NEDERLAND.....	22
2.2	CONCLUSIE LITERATUURSTUDIE.....	25
3	ONDERZOEKSOPZET.....	27
3.1	INLEIDING.....	27
3.2	CASE STUDIE.....	29
3.2.1	CASES.....	29
3.2.2	OBSERVATIE	31
3.2.3	INTERVIEW & ENQUÊTE	32
3.2.4	ANALYSE CASES.....	33
3.3	EVALUATIE ONDERZOEK.....	35
4	RESULTATEN	37
4.1	OPEN LAB EBBINGE (OLE) IN GRONINGEN	38
4.1.1	INTRODUCTIE	38
4.1.2	ONDERZOEK.....	39
4.1.2.1	Observatie	39
4.1.2.2	Enquête.....	40
4.1.2.3	Interview	41
4.1.3	RESULTAAT.....	42
4.2	SPIEGELTUIN IN AMSTERDAM.....	43
4.2.1	INTRODUCTIE	43
4.2.2	ONDERZOEK.....	44
4.2.2.1	Observatie	44
4.2.2.2	Enquête.....	46

 Het fenomeen tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten getoetst

4.2.2.3	Interview	46
4.2.3	RESULTAAT.....	47
4.3	WORDTVERVOLGD IN BREDA	48
4.3.1	INTRODUCTIE	48
4.3.2	ONDERZOEK.....	50
4.3.3	ONDERZOEK.....	50
4.3.3.1	Observatie	50
4.3.3.2	Enquête.....	51
4.3.3.3	Interview	52
4.3.4	RESULTAAT.....	52
4.4	BELCRUM BEACH IN BREDA	54
4.4.1	INTRODUCTIE	54
4.4.2	ONDERZOEK.....	55
4.4.2.1	Observatie	55
4.4.2.2	Enquête.....	56
4.4.2.3	Interview	57
4.4.3	RESULTAAT.....	58
4.5	OVERZICHT CASES.....	59
5	CONCLUSIES	61
5.1	INLEIDING.....	61
5.2	CATEGORIEËN	62
5.3	POSITIEVE EFFECTEN.....	62
5.4	DE EFFECTEN IN DE PRAKTIJK.....	63
5.5	NIET WAARGEMAAKTE EFFECTEN.....	65
6	GEWENST ONDERZOEK & REFLECTIE.....	67
6.1	GEWENST ONDERZOEK	67
6.2	REFLECTIE.....	67
7	BRONNENLIJST	71
8	BIJLAGEN	76
8.1	BIJLAGE A.....	77
8.2	BIJLAGE B.....	78
8.3	BIJLAGE C	79

1 Inleiding

1.1 Aanleiding & probleemstelling

In de afgelopen jaren werd de impact van de economische crisis op geplande bouwprojecten pijnlijk duidelijk. Gemeenten en grondeigenaren lijden enorme verliezen omdat bouwprojecten stil vielen. In Nederland ligt 75.000 hectare grond braak. In 2012 werd al bekend dat elf gemeenten een verlies van meer dan €20.000.000,- hadden op hun grondbezit (Tegenlicht, 2013). Niet alleen de economische crisis, maar ook allerlei culturele ontwikkelingen zoals internet winkelen en flexwerken, beïnvloeden de ruimtelijke ontwikkeling in Nederland. De behoefte aan winkelruimte en kantoren neemt af. Er wordt wel gezegd dat Nederland op de rand van een andere planningscultuur staat (Studio Papaver, 2012).

Nu de wal het schip lijkt te keren wordt gezocht naar een andere manier van stedelijke ontwikkeling. Kenmerkend voor de oude planningscultuur was de integrale en grootschalige aanpak van stedelijke vernieuwing. In de literatuur is veel aandacht voor een nieuwe aanpak, de zogenaamde organische ontwikkeling. Kenmerken van deze stedelijke ontwikkeling zijn geleidelijkheid, kleinschaligheid en een open einde. Deze aanpak leent zich voor tijdelijke, kleinschalige bottom-up initiatieven en vraagt van gemeenten een terughoudende rol. Ook het huidige politieke klimaat, waarin burgerparticipatie wordt aangemoedigd en gestreefd wordt naar minder regels, stimuleert gemeenten een andere rol te gaan spelen. Deze breuk met het verleden wordt door deskundigen gezien als een noodzakelijke voorwaarde voor tijdelijk gebruik van stilgevallen locaties. In deze scriptie wordt onderzocht of een nuttige tijdelijke exploitatie van braakliggend terrein mogelijk is met een overheid die zelf een stapje terug doet, maar buurtinitiatieven honoreert en faciliteert.

Deze nieuwe kijk op stedelijke ontwikkeling doet recht aan de visie dat de stad nooit af is, maar voortdurend evolueert. De organische aanpak biedt gemeenten, maar ook andere eigenaren van braakliggende terreinen, de mogelijkheid om in te spelen op de dynamische en moeilijk te voorspellen stedelijke ontwikkelingen die ook sterk afhankelijk zijn van de conjunctuur. In deze visie wordt

Het fenomeen tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten getoetst

tijdelijk gebruik gezien als een welkome tussenfase op weg naar een definitieve bestemming. Tijdelijk gebruik wordt min of meer hoofddoel. Daarmee wordt het belang van een onderzoek naar de effecten van tijdelijk gebruik nog eens onderstreept.

In de literatuur wordt er vanuit verschillende invalshoeken naar tijdelijk gebruik gekeken. Er worden onderzoeken gedaan die tijdelijk gebruik indelen naar de beweegredenen van betrokken actoren, naar tijd, naar doel en naar functie. De indeling naar functie krijgt vooralsnog de meeste aandacht en wordt ook in dit onderzoek als uitgangspunt gekozen, temeer daar deze indeling ook door organisaties op het terrein van tijdelijk gebruik wordt gevolgd.

Los van de grote financiële verliezen hebben vooral buurtbewoners en ondernemers last van de negatieve gevolgen van braakliggende gronden. Verloedering en verpaupering raken hen direct en zij willen niets liever dan die neerwaartse spiraal stoppen. Tijdelijk gebruik als oplossing raakt aan de kern van deze scriptie. Daarbij wordt niet alleen gekeken naar het wegnemen van de irritaties voor bewoners en ondernemers, maar ook naar behoud van waarde en leefbaarheid en niet onbelangrijk, naar de invloed van op de betrokkenheid en sociale cohesie in een buurt. Tijdelijk gebruik kan ook bijdragen aan een positieve identiteit van de stad en kan de stad helpen zich op een meer natuurlijke (organische) manier te ontwikkelen. Het gaat in deze scriptie om de positieve effecten van tijdelijk gebruik, maar dat er ook nadelen aan kleven blijft niet onbenoemd.

Tijdelijk gebruik van braakliggende terreinen heeft gezien de maatschappelijke ontwikkelingen de wind mee, maar het is de vraag of het inderdaad een oplossing biedt. In deze scriptie zullen de in de theorie gevonden positieve effecten op vier locaties worden getoetst aan de praktijk.

1.2 Onderzoeksdoelstellingen

Braakliggende terreinen zijn er altijd geweest. Toch wordt de roep om de stilgevallen bouwlocaties tijdelijk te gebruiken steeds luider. Lagen terreinen in het verleden even braak, mede door de economische crisis liggen terreinen nu steeds vaker langdurig braak. Niet zelden leidt braakligging tot verloedering met alle negatieve gevolgen daarvan. De daarmee samenhangende maatschappelijke problemen zijn

Het fenomeen tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten getoetst

niet gering en wekken veel ergernis op, vooral bij omwonenden en ondernemers. Ook het imago van de stad kan er onder lijden. In het hele land worstelen gemeenten en andere grondeigenaren met de vraag of een tijdelijke invulling een realistische gedachte is. Er is grote behoefte aan uitvoerbare ideeën en initiatieven.

Omdat de bouwregelgeving het begrip ‘tijdelijke bouwvergunning’ kent en bij overheden en professionals zich, mede gedwongen door de langdurig braakliggende terreinen, een mentaliteitsomslag voltrekt, is er steeds meer belangstelling voor het fenomeen tijdelijk gebruik. Oplossingen waaraan men tot voor kort niet gewend was te denken bij gebiedsontwikkeling komen nu in beeld. Omdat tijdelijkheid als strategie voor de stedenbouw nieuw is, weet niemand goed hoe dat in de praktijk moet en waar deze nieuwe ontwikkeling toe leidt.

Centraal staat daarom in deze scriptie de praktijk van het tijdelijk gebruik van vier braakliggende bouwlocaties. Door op vier locaties te onderzoeken of er positieve effecten zijn, wordt meer duidelijk over de manier waarop gronden tijdelijk kunnen worden gebruikt en de gevolgen daarvan. De onderzoeksresultaten voorzien overheden en professionals van handvatten om meer te improviseren als het gaat om de (tijdelijke) bestemming van een braakliggend terrein. Hierbij komt dat overheden en professionals kunnen leren van de ervaringen opgedaan bij deze vier tijdelijke projecten. Kortom, dit onderzoek heeft tot doel overheden en professionals te ondersteunen, te inspireren en uit te dagen.

1.3 Onderzoeksvragen

1.3.1 Hoofdvraag

Of de inventarisatie van de positieve effecten van tijdelijk gebruik daadwerkelijk kansen biedt, zal worden onderzocht aan de hand van de volgende hoofdvraag:

‘Worden de te verwachten positieve effecten van tijdelijk gebruik van braakliggende bouwlocaties in de Nederlandse praktijk waargemaakt?’

De hoofdvraag zal beantwoord worden aan de hand van deelvragen.

1.3.2 Deelvragen

Literatuuronderzoek;

- 1) *Welke categorieën tijdelijk gebruik zijn er met betrekking tot braakliggende bouwlocaties?*

- 2) *Welke positieve effecten kunnen van tijdelijk gebruik worden verwacht?*

Empirisch onderzoek;

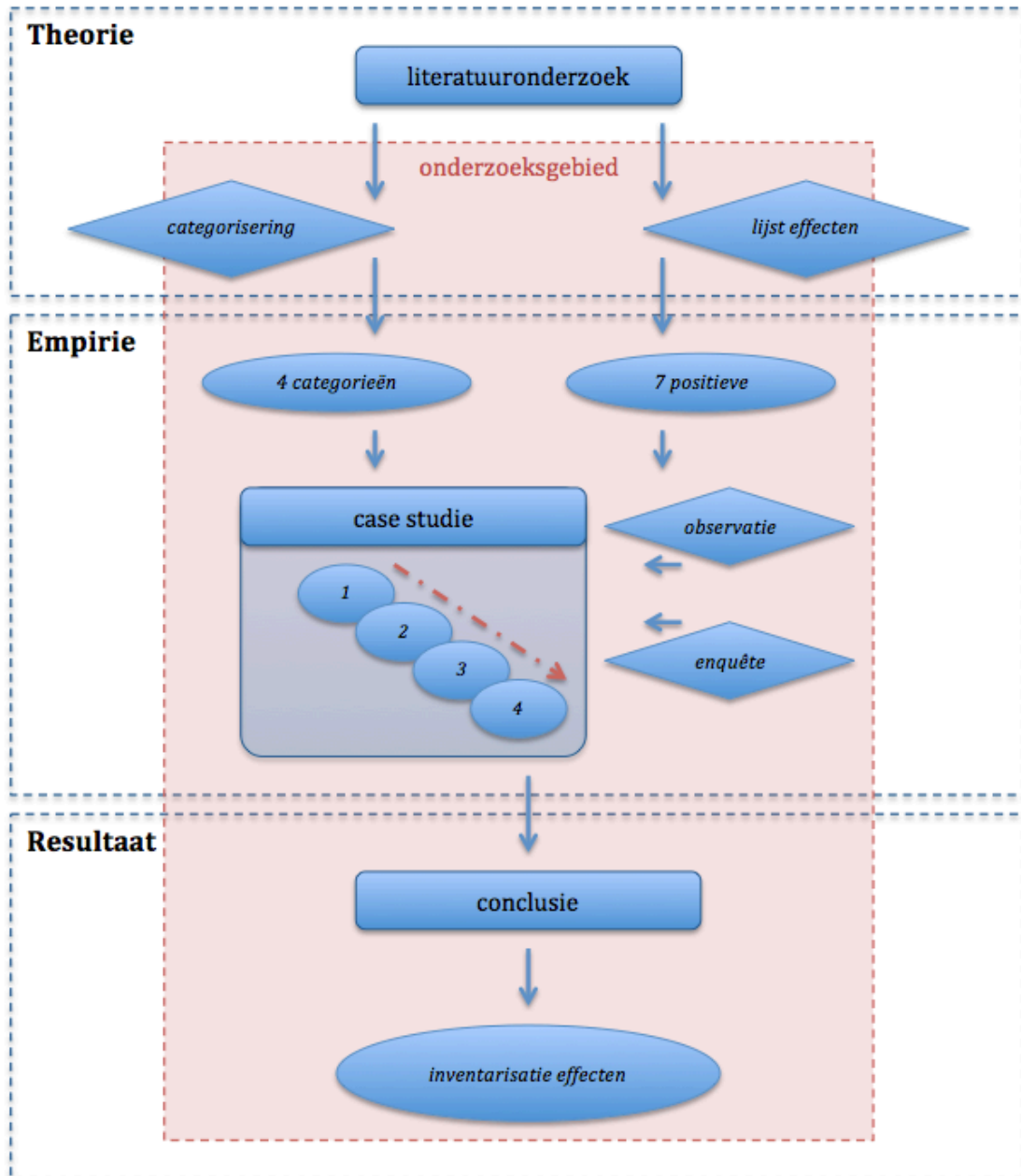
- 3) *Aan de hand van vier cases wordt geïnventariseerd welke te verwachten positieve effecten van het tijdelijk gebruik in de praktijk behaald worden.*

De vraag waarom in deze vier cases bepaalde effecten niet worden waargemaakt komt zijdelings ter sprake.

1.4 Leeswijzer

Allereerst besteed ik aandacht aan wat er in de literatuur is geschreven over tijdelijk gebruik van braakliggende bouwlocaties en in hoeverre de Nederlandse planningscultuur ruimte biedt aan tijdelijk gebruik. Ook beschrijf ik de verschillende categorieën tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten daarvan. Vervolgens komt in het derde hoofdstuk mijn onderzoeksopzet aan bod. Figuur 1.1 geeft de onderzoeksopzet schematisch weer en in figuur 3.1 wordt deze opzet verder uitgewerkt. In het vierde hoofdstuk worden aan de hand van vier cases de te verwachten positieve effecten van tijdelijk gebruik getoetst aan de praktijk. Ter afsluiting geef ik op grond van mijn bevindingen antwoord op de deelvragen en de hoofdvraag.

Het fenomeen tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten getoetst

Figuur 1.1: Schematische weergave onderzoeksopzet(1), eigen productie

2 Literatuurstudie

2.1 Introductie

Zoals in de inleiding al gezegd; Nederland staat op de rand van een andere planningscultuur (Studio Papaver, 2012). Niet alleen de economische crisis, maar ook allerlei culturele ontwikkelingen beïnvloeden de ruimtelijke ordening in Nederland (Blumner, 2006).

De vraag naar winkelruimte zal door de verschuiving naar online winkelen afnemen (Jones Lang LaSalle, 2009). In de wereld van de kantoren voltrekt zich een cultureel bepaalde verandering. Flexwerken, thuiswerken, anders gezegd, het nieuwe werken zal de vraag naar kantoorruimte negatief beïnvloeden (DTZ, 2009). Al is de verwachting dat de woningmarkt zal aantrekken, toch zal dat de vóór de crisis ontwikkelde plannen niet redden.

Bovenstaande factoren hebben het vertrouwen in de bouwwereld geschaad en hebben ertoe geleid dat het moeilijk is de financiering van geplande projecten rond te krijgen. Grootschalige projecten zijn nauwelijks nog van de grond te krijgen (Maat et al., 2012).

Allemaal redenen om actief op zoek te gaan naar de mogelijkheden van tijdelijk gebruik van braakliggende bouwlocaties.

2.1.1 Definitie

Tijdelijk gebruik staat in het Engels bekend als *'interim use'* en in het Duits als *'zwischenutzung'*. Het gaat over het gebruik van leegstaande gebouwen of braakliggende bouwlocaties waar tijdelijk geen ontwikkeling plaatsvindt. Tegen het begrip tijdelijk gebruik wordt in de literatuur verschillend aangekeken. De Smet (2013) definieert tijdelijk gebruik als: het al dan niet gestuurd of gepland gebruik maken van een stedelijke ruimte, vooruitlopend op een meer definitief gebruik van die ruimte op middellange of lange termijn. Blumner (2006) gaat uit van een soortgelijke definitie. Zij geeft aan dat tijdelijk gebruik een ontwikkeling is op locaties waar tijdelijk geen ontwikkeling op plaatsvindt. Verder benadrukt ze dat tijdelijk gebruik als kenmerk heeft dat het tijd gelimiteerd is en niet als doel heeft de

uiteindelijke bestemming te vervangen. Bomas en De Graaf (2005) geven het begrip tijdelijk gebruik een extra dimensie door het om te vormen naar pauzelandenschappen. Waarover De Smet opmerkt dat een pauzelandenschap publieke en private, grootschalige en kleinschalige, en bebouwde en onbebouwde plekken kunnen zijn. De pauzelandenschappen hebben echter één overeenkomst namelijk dat ze door de vorige gebruiker (of gebruikers) tijdelijk of definitief zijn verlaten. Waar De Smet en Blumner een bijna identieke definitie hanteren van tijdelijk gebruik gaat Bomas (2012) uit van een andere definitie. Hij zegt dat tijdelijk gebruik een voorlopig landschap is dat ontstaat als gevolg van tijdelijk ruimtegebruik en dat relatief kortstondig bestaat binnen de ritmiek(en) van een tijdsreeks of een tijdsyclus. Kenmerkend is dat het gebruik van korte duur is en een andere bestemming heeft dan de uiteindelijke.

In welke betekenissen kan tijd worden gezien in de context van tijdelijk gebruik? Smet (2013) maakt onderscheid tussen zuiver tijdelijk gebruik en tussentijds gebruik. Zuiver tijdelijk gebruik heeft als kenmerk dat de toekomstige invulling van de locatie nog bepaald moet worden en het tijdsperspectief in eerste instantie niet beperkend is. De mogelijkheden zijn daardoor ruim. Bij tussentijds gebruik is de definitieve invulling wel bepaald maar laat om een of andere reden op zich wachten, bijvoorbeeld door lopende planningsprocessen, financiële complicaties of onverwachte technische moeilijkheden. Hier is tijd wel beperkend. Het tijdelijk gebruik wordt dan vaak afgestemd op de uiteindelijke bestemming van de locatie (Smet, 2013). Oosting (2010) definieert tussentijds gebruik als een onzekere overspanning tussen twee relatief zekere momenten. Hierin is het startpunt vaak helder, het moment dat een locatie zijn oude functie verliest. De moeilijkheid zit in de weg naar het eindpunt. Deze is vaak zeer complex met een onduidelijke fasering in tijd door onder andere de langdurige stedelijke processen. Waar de meeste auteurs kijken naar de toepassing van tijdelijk gebruik kijken Kompier en Cevaal (2011) vanuit een institutioneel oogpunt naar tijdelijk gebruik. Hierin lichten zij toe dat in de ruimtelijke ordening tijdelijk niet langer dan vijf jaar duurt. Wanneer een gebruik een levensduur heeft van meer dan tien jaar wordt het gezien als definitief gebruik.

Tijdelijk gebruik kan ook gestalte krijgen in de vorm van ontwikkelend beheer. Dan wordt tijdelijk gebruik hoofddoel. Niet langer staat het eindbeeld en de fysieke omgeving centraal, maar de weg daar naartoe en het programma (Schutten, 2012). Bomas (2012) is complementair aan Schutten en ziet ontwikkelend beheer als strategie en heeft daarvoor als verklaring dat de stedelijke ontwikkelingen steeds nauwer in verband zijn komen te staan met het beheren van een gebied. Verder geeft hij aan dat er door middel van ontwikkelend beheer tijdelijk gebruik kan worden gecreëerd als 'weg naar de meer definitieve bestemming' zoals Schutten (2012) heeft beschreven. Wat betreft de relatie tussen tijdelijk gebruik en het aspect tijd zijn er meerdere invalshoeken mogelijk. Tijd kan institutioneel bekeken worden zoals Kompier en Cevaal doen. Maar kan ook bekeken worden zoals De Smet doet als ze het heeft over zuiver tijdelijk gebruik en tussentijds gebruik. In dat geval wordt gekeken in welke ontwikkelingsfase van de locatie het tijdelijk gebruik plaatsvindt. De relatie tijd en tijdelijk gebruik zoals Bomas en Schutten het als ontwikkelend beheer zien is een meer globale manier van kijken naar tijdelijk gebruik. Bomas en Schutten benadrukken dat de stad nooit af en altijd in beweging is.

Meeus et al. (2010) hebben in hun artikel 'Aandacht voor ruimte én tijd' aangegeven dat tijd hoofdverantwoordelijke voor verandering is. Teder (2011) ondersteunt dit en voegt, net als Bomas (2012) en Schutten (2011) hieraan toe dat eigenlijk elke stadsontwikkeling zou moeten worden gezien als tijdelijk, aangezien de stad continue in verandering is. Schutten (2012) schrijft helder over de relatie tijdelijk gebruik en tijd. Ze geeft aan dat bij tijdelijk gebruik kwalitatieve groei voorop staat in plaats van kwantitatieve groei. Tijdelijk gebruik is nooit een doel op zich maar meer een zoektocht naar een meer inclusieve, meer continue wijze van werken oftewel ontwikkelend beheer. Bishop & Williams (2012) schrijven in hun boek '*The temporary city*' ook dat de stad nooit af is maar voortdurend aan het evolueren is. In het hoofdstuk over zelforganisatie (paragraaf 2.1.2) wordt duidelijk dat de beschrijvingen van ontwikkelend beheer aansluiten bij de organische stedelijke ontwikkeling.

In dit onderzoek zal tijdelijk gebruik worden gezien als gebruik dat tussen twee meer definitieve bestemmingen in staat en niet als pauzelandchap zoals Bomas en De Graaf (2005) hebben betoogd. Verder is in dit onderzoek uitgangspunt

Het fenomeen tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten getoetst

dat het gebruik niet tijd gelimiteerd hoeft te zijn zoals De Smet (2013) aangeeft met zuiver tijdelijk gebruik. Tijdelijk gebruik zal worden gezien als een welkome tussenfase op weg naar de definitieve bestemming. De definitie van tijdelijk gebruik in dit onderzoek luidt derhalve als volgt,

'Tijdelijk gebruik van een braakliggende bouwlocatie is het gebruik dat tussen twee meer definitieve bestemmingen instaat en niet tijd gelimiteerd hoeft te zijn.'

2.1.2 Zelforganisatie

Aangezien braakliggende grond vooral door direct betrokkenen als een probleem wordt ervaren, omdat het gevaar van een neerwaartse spiraal van verloedering en verpaupering hen het hardst raakt, ligt het voor de hand dat zij als eerste zoeken naar mogelijkheden de neerwaartse spiraal te stoppen. Maar dan moet er wel ruimte zijn voor initiatieven uit de samenleving en zelforganisatie. In hoeverre leent de Nederlandse planningscultuur zich voor zelforganisatie?

In het kader van tijdelijk gebruik wordt in hoofdstuk 2.1.1 door een aantal auteurs een lans gebroken voor de zienswijze dat een stad constant in ontwikkeling is, nooit af is. Zij spreken over ontwikkelend beheer. Deze nieuwe manier van denken kan worden gezien als een reactie op de jarenlange Nederlandse praktijk van integrale en grootschalige stedelijke vernieuwing. Bij deze planning stijl, die in een onderzoek van de Europese Commissie de *comprehensive integrated approach* wordt genoemd, staat alles in het teken van het zoveel mogelijk gezamenlijk ontwikkelen van woonlocaties, werklocaties en winkels, maar ook stedelijk groen, infrastructuur en openbare ruimtes (Commission of the European Communities (CEC), 1997). Deze Nederlandse planningscultuur is gebaseerd op gelijkheid, gemiddelden en het uitsluiten van onzekerheden (Janssen-Jansen & Woltjer, 2010). Onder de huidige economische omstandigheden waarin het moeilijk is de financiering van grote projecten rond te krijgen, is deze aanpak niet meer overal toepasbaar (Reynolds, 2011). Daardoor is de weg vrij gekomen voor een andere manier van (her)ontwikkeling van stedelijke gebied, namelijk de organische ontwikkeling.

Organische ontwikkeling vraagt om een andere manier van denken en werken dan de integrale ontwikkeling. Bij de integrale aanpak is sprake van alles in één keer, grootschalig, projectmatig, met een duidelijk eindbeeld en grote professionele ontwikkelaars. Bij de organische (her)ontwikkeling daarentegen staan geleidelijkheid, kleinschaligheid en een open einde voorop. Niet het eindbeeld, maar het ontwikkelingsproces staat centraal. Geen grote professionele ontwikkelaars, maar kleine aannemers en particulieren. Nog een opmerkelijk verschil is de rol van de overheid. Bij de integrale aanpak is de rol actief en risicodragend, bij de organische faciliterend. Concluderend kan worden gezegd dat de organische benadering veel meer een proces dan een project is, waarbij initiatieven vooraf niet bekend zijn en verspreid in tijd en ruimte plaats vinden. In dit verband wordt ook wel gesproken over de 'spontane stad' (Urhahn, 2010). Het initiatief ligt daarbij niet bij de overheid, maar bij de gebruikers die, gefaciliteerd door de overheid, hun eigen stad vormgeven. Burgers, ondernemers en organisaties nemen het voortouw en de rol van de planoloog beperkt zich tot het verbinden van de juiste mensen met elkaar. Binnen deze organische zienswijze is ruimte voor zelforganisatie (Morales, 2010).

Zelforganisatie laat zich definiëren als een proces waarbij in een chaotisch systeem spontaan structuren ontstaan. Een belangrijk kenmerk van zelforganisatie is dat er geen doelbewuste structuren in een systeem worden aangebracht. Dus geen blauwdruk van hoe een stad eruit zou moeten zien, ofwel geen top-down planning, maar een bottom-up ontwikkeling. Jane Jacobs laat zich in haar boek 'The Death and Life of Great American Cities' (1961) als één van de eerste personen uit over zelforganisatie in relatie tot stedelijke ontwikkeling. Ook zij pleit voor een stedelijke ontwikkeling op basis van interacties van lokale elementen en niet op basis van een centraal gestuurd plan. Ook Alfasi en Portugali (2007), Morales (2010) en Boonstra en Boelens (2011) zien een ontwikkeling op basis van interacties tussen lokale elementen (mensen, plaatsen, gebouwen, straten, etc.) waarin initiatieven spontaan ontstaan. In de complexiteit theorie wordt deze vorm van ontwikkeling ook wel '*order out of chaos*' genoemd (Boonstra & Boelens, 2011).

Zowel Boonstra en Boelens (2011) als Nederhand et al. (2014) beschrijven zelforganisatie als een stedelijke interventie die voortvloeit uit de samenleving en waarop de overheid minimale invloed uitoefent. Belangrijk is om vast te stellen dat

de overheid zelforganisatie niet kan voorschrijven maar wel kan faciliteren en motiveren en waar mogelijk kaders moet stellen. Alfasi en Portugali (2007) stellen voor om een stedelijke code voor te schrijven als houvast voor de betrokken actoren. Dat is iets anders dan een voorgeschreven plan met duidelijke eindbeelden, zo'n stedelijke code kan sturing geven aan de onzekerheden die zich bij de planning voordoen.

Meerkerk et al. (2013) en Nederhand et al. (2014) geven aan dat zelforganisatie niet zomaar van de grond komt, maar dat daar een *'trigger event'* aan vooraf gaat. In dit onderzoek is het *'trigger event'* het langdurig braak liggen van een bouwlocatie. De ergernis daarover heeft mensen bij elkaar gebracht en met (gedoog)steun van de overheid heeft dit geleid tot tijdelijk gebruik van zo'n stilgevallen locatie. Naast de initiatiefnemers en de (terugtrekkende) overheid spelen ook zogenaamde *'boundary spanners'*, sleutelfiguren die de juiste personen met elkaar in verbinding brengen, een katalyserende rol bij de verwezenlijking van zelforganisatie (Morales, 2010).

2.1.3 Categorieën

Om de effecten van tijdelijk gebruik in kaart te brengen is het noodzakelijk om inzicht te hebben in de verschillende mogelijkheden waarop tijdelijk gebruik kan worden ingedeeld. In de literatuur worden indelingen naar tijd, doel en functie genoemd.

Bomas (2012) heeft in zijn artikel 'Pauzelandenschappen; over tijdelijk landschap en stedelijke ontwikkelingen' geprobeerd een kader te scheppen van tijdelijk gebruik naar hun verschijningsvorm in tijd en onderscheidt dan zes verschillende categorieën. Naast het ordenen in tijd bekijkt hij ook welk doel deze tijdelijke landschappen dienen.

Waar Bomas (2012) het tijdelijke gebruik probeert in te kaderen naar hun verschijningsvorm in tijd en doel heeft Blumner (2006) een indeling gemaakt naar functie. In haar artikel maakt ze een globale indeling gebaseerd op veldwerk gedaan in de Verenigde Staten en Duitsland. Zij komt op vijf verschillende categorieën, (1) parken & tuinen, (2) kunst & cultuur, (3) wijkeconomie, (4) parkeren en (5) wonen. Kompier (2009) heeft soortgelijke categorieën tijdelijk gebruik genoemd. De door

beide auteurs genoemde categorieën zijn geschikt om als uitgangspunt te dienen voor een praktische analyse in dit onderzoek omdat de categorieën zeer specifiek zijn en goed van elkaar zijn te onderscheiden. De indeling zoals door Bomas gemaakt is niet zo specifiek en leent zich daarom minder voor dit onderzoek.

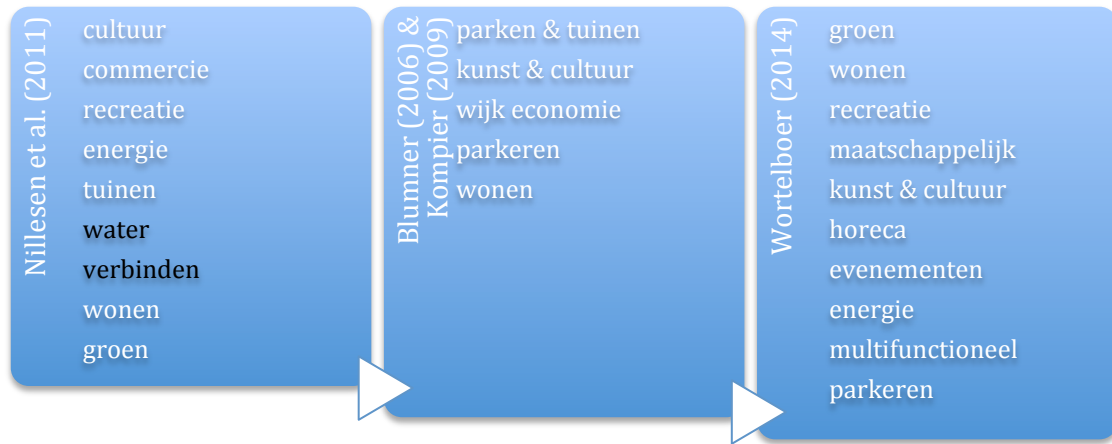
In tegenstelling tot Kompier (2009) en Blumner (2006) die tijdelijk gebruik naar functie indelen maakt De Smet (2013) in haar artikel 'De rol van tijdelijk gebruik in de stedelijke (her)ontwikkeling: Brusselse voorbeelden' een indeling die wordt bepaald door de beweegredenen van betrokken actoren. Ten eerste bespreekt ze opportunisme. De argumenten die deze actoren gebruiken om tijdelijk gebruik toe te passen is naast de herwaardering van een verwaarloosde plek ook *citymarketing*. Ten tweede bespreekt ze activisme. Deze actoren vinden het zonde dat locaties en/of panden ongebruikt blijven en zoeken actief naar invullingen voor deze locaties. Ten slotte noemt ze de groep 'zelforganisatie'. Alhoewel deze indeling interessant is, biedt de indeling naar functie meer houvast voor dit onderzoek.

Niet alleen in de literatuur is aandacht voor tijdelijk gebruik. Door WINN (het waterinnovatieprogramma van Rijkswaterstaat en Deltares), InnovatieNetwerk, CURNET en Dura Vermeer is 'Tijdelijk Anders Bestemmen' (TAB) in het leven geroepen. Dit samenwerkingsverband van publieke en private partijen heeft als doel informatie te geven over tijdelijk gebruik met name over het flexibel omgaan met ruimte en tijd. TAB heeft de ambitie een erkende speler te worden op het terrein van de ruimtelijke ordening in Nederland (Smeenk, 2011). In opdracht van TAB is er een voorbeeldboek 'tijdelijke anders bestemmen' uitgegeven (Nelissen et al., 2011) waarin ook de door Blumner (2006) en Kompier (2009) ontwikkelde indeling naar functie wordt gevolgd. Reden temeer om deze categorisering ook in dit onderzoek te gebruiken.

In figuur 2.1 worden de bij de drie auteurs gevonden categorieën naast elkaar gezet. De functies water en verbinden worden buiten beschouwing gelaten omdat ze niet kunnen worden gezien als functies, maar als doel van tijdelijk gebruik. Verschillende categorieën zijn samengevoegd omdat ze te weinig van elkaar verschillen, andere zijn opgedeeld. Als extra, niet in de literatuur genoemd, is de categorie multifunctioneel toegevoegd. In de praktijk blijkt namelijk dat bij de

Het fenomeen tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten getoetst

invulling van braakliggende locaties nogal eens wordt gekozen voor een gecombineerde aanpak (Leenes, 2011).

Figuur 2.1: Categorieën, eigen productie

2.1.4 Effecten

In het artikel van Schutten (2012) dat een weerslag is van een rondetafelgesprek over de stad van de toekomst, komen verschillende professionals uit de traditionele vierhoek corporatie, ontwikkelaar, ontwerper en adviseur aan het woord. Volgens De Velde⁵, deelnemer aan het gesprek onder leiding van Schutten, levert het tijdelijk gebruik van braakliggende bouwlocaties en leegstaande ruimtes waardeontwikkeling van het gebied op. De plek wordt op de kaart gezet en nieuwe huurders of kopers kunnen geïnteresseerd raken. Alle deelnemers aan dit gesprek waren het erover eens dat bezetting ten allen tijde beter is dan leegstand. Dan treedt er immers geen verloedering en verval op en vindt er minder waardedaling van het gebied plaats. In het artikel van Schutten wordt vooral gesproken over waardeontwikkeling van het gebied.

Kompier (2009) kijkt verder dan alleen waardeontwikkeling van het gebied en geeft aan dat niet alleen het desbetreffende gebied er profijt van kan hebben maar de hele stad kan meeprofiten. Zo zegt hij dat tijdelijk en ongeregeerd gebruik van ruimte een belangrijke rol kan spelen in de algehele ontwikkeling van de stad en

⁵ Mark van de Velde is manager van de staf wonen bij Wooncorporatie Havensteder

daarbij het sociaal duurzame karakter van de stad kan versterken. Schutten (2012) voegt hier in een ander artikel, 'Ontwikkeld beheer / Tijd als instrument voor waardeontwikkeling' aan toe dat tijdelijk gebruik kan bijdragen aan activering van bewoners en/of gebruikers in de stad. De bewoners en gebruikers zouden zich meer betrokken gaan voelen bij het gebied wat volgens haar weer zou kunnen leiden tot een persoonlijker en kleurrijkere stad.

Oosting (2010) ziet een korte termijn en een lange termijn voordeel van tijdelijke gebruik in zijn artikel 'Tijd als strategisch partner'. Op de korte termijn ziet hij dat het de leefbaarheid van de omgeving een positieve injectie kan geven door irritatie weg te nemen voor de bewoners en ondernemers in de wijk. Op de lange termijn kan tijdelijk gebruik helpen om de stad een meer positieve identiteit te geven. Bovendien geeft hij aan dat de tijdelijke ontwikkeling van braakliggende bouwlocaties de stad helpt om zich op een meer natuurlijke manier te ontwikkelen, zoals wordt bepleit bij ontwikkelend beheer en de organische stedelijke ontwikkeling.

Waar de meeste auteurs vooral de positieve kanten zoals waardeontwikkeling en grotere betrokkenheid benadrukken, blijft niet onvermeld dat er ook negatieve effecten kunnen optreden. Bijvoorbeeld als tijdelijk gebruikers weigeren na verloop van tijd te vertrekken en daardoor de belangen van anderen schaden. Ook Blumner (2006) wijst op dit mogelijk negatieve effect. Ze geeft aan dat de kans bestaat dat bewoners of de tijdelijke gebruikers kunnen gaan protesteren tegen de uiteindelijke ontwikkeling omdat ze meer gebaat zijn bij het tijdelijk gebruik en dat graag als een definitieve bestemming zien. Het kan ook gebeuren dat wanneer bijvoorbeeld tijdelijk natuur wordt aangelegd er flora en fauna ontstaat waarin beschermde soorten zich ontwikkelen waardoor Nederlandse regelgeving de uiteindelijke bestemming in de weg gaat staan. Tot voor kort deden grondeigenaren er dan ook alles aan om hun braakliggende grond vrij te houden van alles wat met natuur te maken heeft. Door de nieuwe beleidslijn 'Tijdelijke Natuur' van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) kan nu vooraf ontheffing worden aangevraagd voor beschermde soorten die voor het tijdelijk gebruik niet op het terrein aanwezig waren (Wolf & Grass, 2012).

Bomas (2012) vertaalt de voordelen van tijdelijk gebruik naar vier kansen voor de stad. De eerste is waardeontwikkeling van een gebied, door efficiënt en economisch ruimtegebruik. Door tijdelijke gebruik krijgen gebieden de kans om hun waarde te behouden voor eventueel toekomstige invullingen. Als tweede kans noemt hij de verduurzaming van de stad. Met tijdelijke natuur zoals stadslandbouw, energieteelt of waterberging kan bijvoorbeeld de biodiversiteit van een stad worden vergroot. Als derde kans beschrijft hij een experimentele ruimtelijke ontwikkeling. Ook hij benadrukt daarmee dat tijdelijk gebruik nieuwe perspectieven kan openen voor de uitdagingen van de stad. Wellicht kan het helpen om een nieuwe verhouding tussen publiek en privaat te ontwikkelen. Openbare ruimten kunnen minder anoniem worden en private ruimten kunnen meer betekenis krijgen voor de stad. De Smet (2013) belicht dit aspect ook in haar artikel en geeft daarin aan dat tijdelijke gebruik de kans biedt om op een experimentele en praktische manier naar oplossingen te zoeken waar de traditionele ontwikkelstrategieën tekort blijken te schieten. Ten slotte kaart Bomas de vierde kans aan namelijk het leerzaam stadslandschap, waarin inwoners de ruimte krijgen om de stad zelf vorm te geven. Het tijdelijk gebruik biedt hierin een eigen esthetiek waarin voorlopigheid, vergankelijkheid en plezierige flexibiliteit centraal staan.

Dat tijdelijk gebruik kansen, positieve effecten en valkuilen met zich meebrengt, wordt bevestigd in het boek *'The Temporary City'* van Bishop en Williams (2012). Daarin worden 69 cases over tijdelijk gebruik beschreven. Naar voren komt dat bezetting beter is dan leegstand in verband met verpaupering en criminaliteit. Zonder duidelijk te maken hoe, veronderstellen de auteurs dat tijdelijk gebruik financieel voordeel voor de eigenaar van de braakliggende bouwlocatie oplevert. Daarnaast maken ook zij melding van het feit dat tijdelijk gebruik als een magneet kan werken voor andere functies (commercieel) rondom de locatie en er zo een *'sense of place'* kan ontstaan waardoor een lange termijn voordeel voor de locatie ontstaat.

De in de literatuur genoemde positieve effecten zijn voor dit onderzoek verzameld en kunnen als volgt in zeven rubrieken worden weergegeven.

- *leefbaarheid*

Het fenomeen tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten getoetst

- *ecosysteem*
- *sociale cohesie*
- *sociale rechtvaardigheid*
- *indirect economisch*
- *cumulatieve attractie*
- *verscheidenheid*

2.1.5 Beleid in Duitsland, de VS en in Nederland

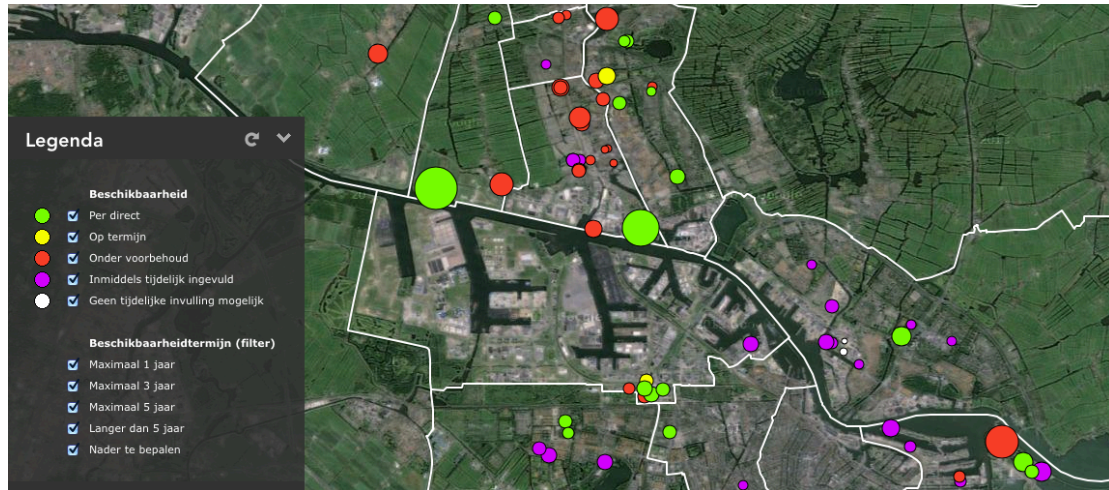
Studies uit binnen- en buitenland geven inzicht in de successen van tijdelijk gebruik van braakliggende bouwlocaties maar ook in de valkuilen ervan. Hoe passen andere landen tijdelijk gebruik toe in hun beleid en wat doet Nederland? Er zijn verschillende auteurs die het beleid van tijdelijk gebruik beschrijven. Uit de studies blijkt dat Duitsland moet worden gezien als pionier van op dit gebied.

In het onderzoek van Blumner (2006) worden Duitsland en de Verenigde Staten wat betreft *interim use* met elkaar vergeleken. Beide landen kampen met braakliggende bouwlocaties en zijn financieel niet in staat zijn om deze locaties simpelweg te transformeren naar publieke ruimtes. In hun zoektocht naar alternatieven zijn zij uitgekomen bij de mogelijkheid van tijdelijk gebruik. Beide landen geven er een verschillende invulling aan. In Duitsland is tijdelijk gebruik integraal onderdeel van het overheidsbeleid en wordt op lokaal niveau tijdelijk gebruik aangemoedigd. In de Verenigde Staten is sprake van een veel restrictiever beleid. Als tijdelijk gebruik al wordt ondersteund is dat op een reactieve, informele manier. In de Verenigde Staten is het wel enigszins onderdeel van landelijk beleid maar het is niet volledig geïntegreerd in de lokale overheden zoals in Duitsland het geval is. Blumner geeft aan dat in Duitsland men al langer ervaring heeft met braakliggende bouwlocaties. In 1989, toen Oost- en West-Duitsland werden herenigd, werden zij al geconfronteerd met het stilvallen van bouwlocaties wat resulteerde in braakliggende terreinen. De langere ervaring, maar ook de medewerking van lokale overheden verklaren volgens Blumner dat het succes van tijdelijk gebruik in Duitsland groter is dan in de Verenigde Staten.

Kompier (2009) daarentegen heeft, op grond van het succes in Duitsland, een andere mening over de weg naar het succes. Kompier erkent dat een ondersteunend overheidsbeleid belangrijk is, maar hij constateert dat in Duitsland en dan met name in Berlijn, de overheid wegkeek van braakliggende bouwlocaties en tijdelijk gebruik niet aanpakte, maar gedoogde. Dit gedoogbeleid maakte Berlijn, zoals Kompier het noemt, tot de culturele oer broedplaats van Europa. Toen het toenmalige stadsbestuur eenmaal inzag dat het een welkome ontwikkeling voor de stad was, heeft het stadsbestuur tijdelijk gebruik in zijn beleid opgenomen. De belangrijkste les uit Berlijn is dat ruimte moet worden gegeven aan de burger en alleen hoogst noodzakelijke regels moeten worden gesteld (Overmeyer, 2007). Private initiatieven zijn een mooie eerste stap op weg naar het ontwikkelen van de stad, aldus Kompier.

In 2004 gaf het Ministerie van Stedelijke Ontwikkeling in Duitsland opdracht om een onderzoek te doen naar de *'Land pioneers of Berlin'*. Dit onderzoek leverde een lijst op van bijna honderd voorbeelden van tijdelijk gebruik in Berlijn (Blumner 2006). Om de juiste gebruikers op de beste plek te krijgen zijn er ook lijsten ontwikkeld waarop braakliggende bouwlocaties die voor tijdelijk gebruik in aanmerking komen worden aangegeven. Dit initiatief heeft navolging gevonden in Nederland. In Amsterdam (figuur 2.2) wordt inmiddels aan zo'n lijst gewerkt, maar ook elders in Nederland leven soortgelijke ideeën en wordt tijdelijk gebruik geïnventariseerd, bijvoorbeeld door Tijdelijk Anders Bestemmen (TAB). TAB heeft een inspiratielijst opgesteld waarop verschillende tijdelijk gebruik initiatieven ter sprake komen en waar potentiële gebruikers, maar ook grondeigenaren zich door kunnen laten inspireren.

Het fenomeen tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten getoetst

Figuur 2.2: Interactieve kaart tijdelijk gebruik Amsterdam,
http://maps.amsterdam.nl/braakliggende_terreinen/

Algemeen wordt gepleit voor een verandering in de rol van de overheid van een sturende naar een begeleidende rol, van een regulerende naar een faciliterende en stimulerende rol zoals eveneens in paragraaf 2.1.2 is genoemd. Bij het ontwikkelend beheer dat door een aantal auteurs wordt bepleit (2.1.1) en bij de organische stedelijke ontwikkeling die zich in een groeiende belangstelling mag verheugen (2.1.2) wordt een faciliterende en stimulerende rol van de overheid gewenst. Ook anderszins lijkt in Nederland wat dit betreft de tijd rijp voor verandering. De boodschap van de troonrede in 2013 was dat onze samenleving moet veranderen van een verzorgingsstaat naar een participatiesamenleving. Een analyse (NRC, 10 juli 2014) van 60 coalitieakkoorden, waaronder die van de tien grootste steden, laat zien dat gemeenten burgerparticipatie serieus nemen en tot een belangrijk thema voor de komende jaren maken. Gemeenten sturen aan op meer burgerlijke inspraak en zeggenschap. Voorbeelden van deze zogenaamde burgerparticipatie zijn initiatieven als ‘stadslandbouw’ en ‘bewonersorganisaties die zelf investeren in het opwekken van duurzame energie’. Met betrekking tot tijdelijk gebruik van braakliggende bouwlocaties lijkt er de komende vier jaar op grond van de coalitieakkoorden veel meer mogelijk dan in de voorbije jaren. Burgers met participatiedrang zouden de komende jaren wel eens een meedenkende en faciliterende gemeente kunnen aantreffen in plaats van een regulerende.

In Nederland wordt steeds meer serieus werk gemaakt van het tijdelijk gebruik van stilgevallen bouwlocaties. Daarbij gaat de aandacht vooral uit naar het

koesteren van initiatieven van onderaf, naar het beperken van de overheidsdruk en naar het ondersteunen en faciliteren door de overheid van de initiatiefnemers.

2.2 Conclusie literatuurstudie

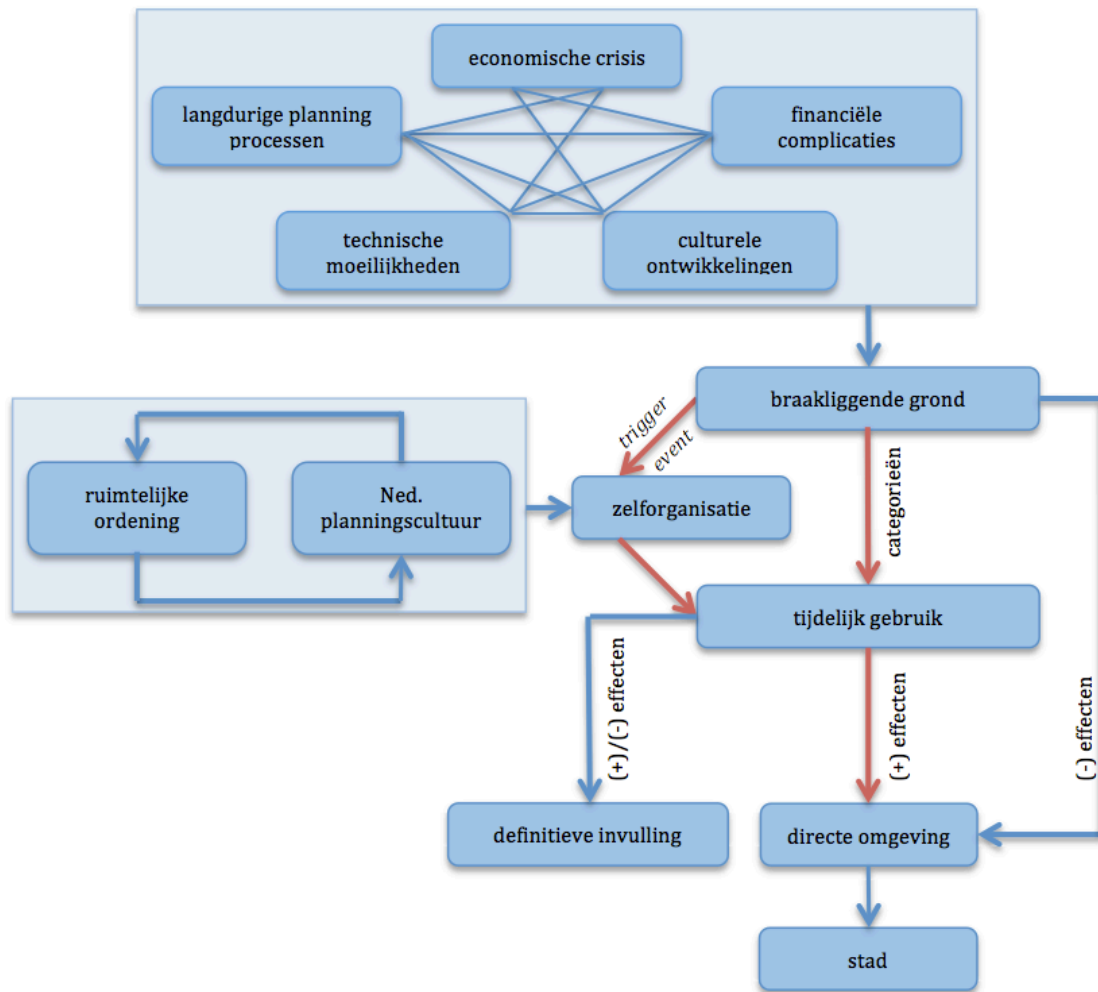
In dit onderzoek zal tijdelijk gebruik worden gezien als gebruik dat tussen twee meer definitieve bestemmingen instaat en niet tijd gelimiteerd hoeft te zijn.

De indeling in categorieën die in de literatuur het meest wordt gevolgd, namelijk de indeling naar functie, is gebruikt als inspiratiebron voor de selectie van de cases voor het empirische gedeelte van dit onderzoek (figuur 2.1).

In de literatuur wordt enthousiast geschreven over tijdelijk gebruik en over de te verwachten kleinschalige, maar ook grootschalige positieve effecten. Niet onbenoemd blijven de valkuilen van tijdelijk gebruik en de negatieve effecten die daar het gevolg van kunnen zijn zoals het verzet van tijdelijke gebruikers tegen definitieve plannen. Het blijkt dat deskundigen op het gebied van tijdelijk gebruik echter een groot vertrouwen hebben in de positieve effecten ervan. De in de literatuur gevonden positieve effecten zijn ondergebracht in zeven groepen. Aan de hand van deze zeven groepen zal in het empirisch onderzoek worden gekeken of deze positieve effecten zich ook daadwerkelijk in de praktijk van de vier bestudeerde cases voordoen.

Het beeld dat in de literatuur duidelijk naar voren komt is dat tijdelijk gebruik gebaat is bij een terugtrekkende overheid die ruimte laat aan initiatieven van onderop. In Duitsland is het overheidsbeleid daar al enige tijd op gericht en niet zonder succes. Ook in Nederland, waar de participatie maatschappij inmiddels door de regering en lokale overheden wordt gepropageerd, mag verwacht worden dat flexibel met de regels zal worden omgegaan en dat vooral lokale overheden een faciliterende en stimulerende rol gaan spelen. Bovenstaande ontwikkeling biedt perspectief voor zelforganisatie wat betreft tijdelijk gebruik, in deze zinswijze dienen de braakliggende gronden als *trigger events*. Het zou zomaar kunnen dat braakliggende grond niet meer hoeft te worden gezien als een bodemloze put, maar als een kansrijke uitdaging. Het conceptueel kader wat gebaseerd is op deze literatuurstudie staat op de volgende pagina.

Het fenomeen tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten getoetst

Figuur 2.3: Conceptueel kader tijdelijk gebruik, eigen productie

3 Onderzoeksopzet

3.1 Inleiding

De veronderstelling dat alles beter is dan een braakliggend terrein, ligt voor de hand. Toch is het belangrijk om dit te toetsen in de praktijk. Hoe wordt door direct betrokkenen het tijdelijk gebruik ervaren? Doen de in de literatuur genoemde positieve effecten zich in werkelijkheid ook voor?

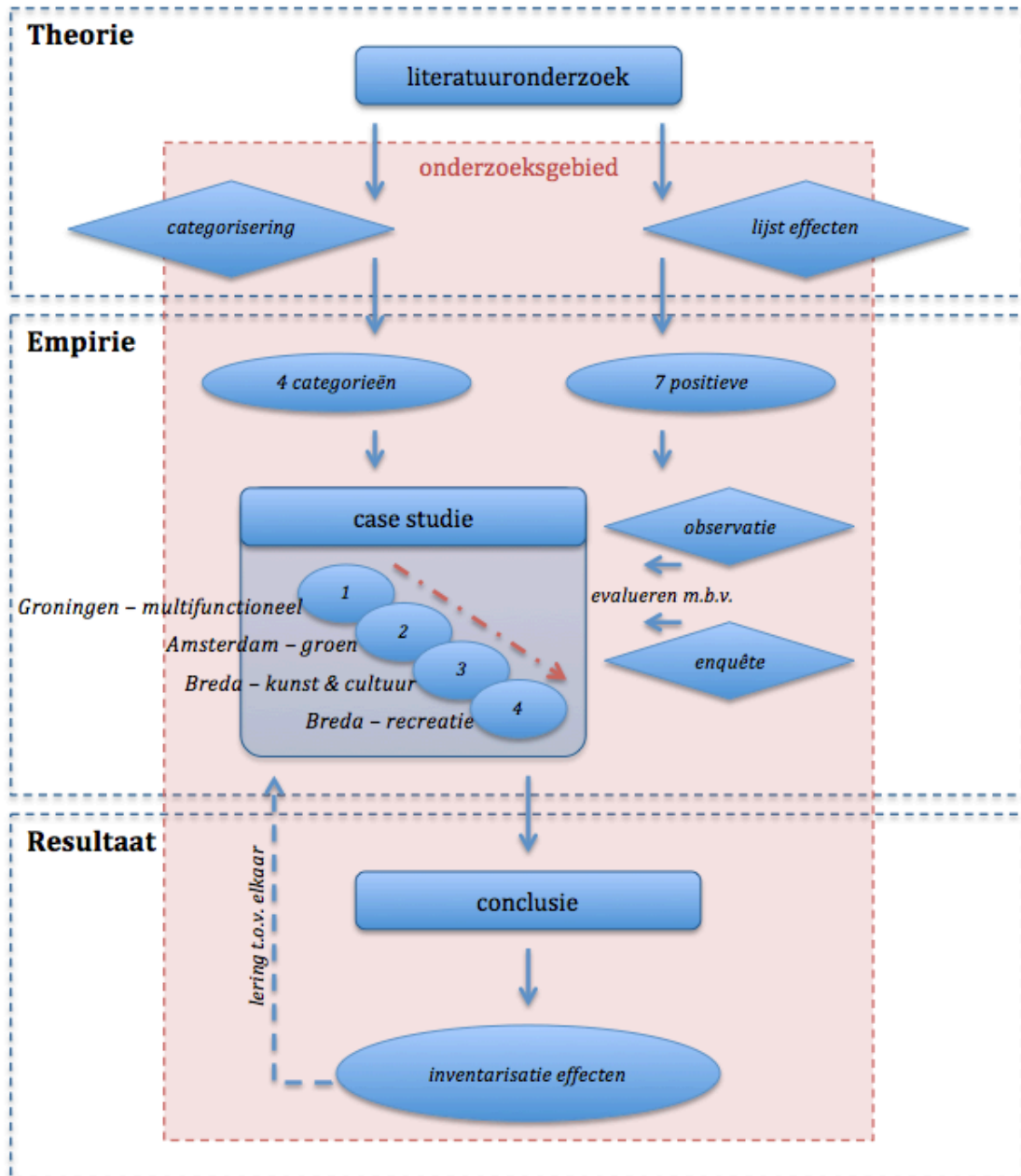
Aangezien het fenomeen tijdelijk gebruik nog in de kinderschoenen staat en het doel van dit onderzoek beschrijvend is, beperkt dit onderzoek zich tot het systematisch ordenen en in kaart brengen van de positieve effecten van tijdelijk gebruik zoals Baarda (2014) het omschrijft. Verder dan het beschrijven van tijdelijk gebruik en de mogelijke positieve effecten gaat het niet. Dit onderzoek heeft uitdrukkelijk niet tot doel tot een theorie over tijdelijk gebruik te komen, laat staan dat dit onderzoek kijkt of tijdelijk gebruik een succes story is. In dit onderzoek worden alleen de positieve effecten van tijdelijk gebruik geëvalueerd. Verschillende onderzoekers onderstrepen het belang van achteraf waarderen (Talen, 1997; Measham, 2008; Oliveira & Phino, 2010). Evalueren draagt bij aan betere plannen, doordat ervaringen, succes- en faalfactoren van voorgaande projecten meegenomen kunnen worden naar toekomstige projecten.

Bij het onderzoek is gebruik gemaakt van zowel de kwalitatieve als de kwantitatieve dataverzamelmethode. De ene methode is niet beter dan de andere en beide onderzoeksmethoden toepassen in één onderzoek is geen probleem (Bryman, 2008). De kwalitatieve methode, waarbij de open vraagstelling wordt gehanteerd, leent zich voor onderzoek waarin situaties, gebeurtenissen en/of personen worden beschreven en geïnterpreteerd. Ervaringen, betekenissen en belevingen vormen de belangrijkste data. Bij de kwantitatieve methode is de vraagstelling gesloten en vormen cijfermatige inzichten de data.

Als het gaat om het in kaart brengen van de positieve effecten op grond van de ervaringen van betrokkenen is in dit onderzoek de kwalitatieve methode gebruikt, maar om vast te stellen wat de onderzoeker met een min of meer neutrale kijk aan positieve effecten waarneemt, is de kwantitatieve methode gebruikt.

Effecten op het gebied van milieu, duurzaamheid en educatie zijn effecten die aan de hand van de aanwezigheid van bepaalde elementen kunnen worden gemeten. Dit kwantitatieve onderzoek is op de vier locaties aan de hand van een observatielijst uitgevoerd door steeds dezelfde persoon. Dit onderzoek wordt gevolgd door een kwalitatief onderzoek waarbij de ervaringen en de interpretaties van de respondenten centraal staan. Voor dit onderzoek is aan de hand van de in het literatuuronderzoek gevonden andere positieve effecten, een enquête gemaakt. Omdat een enquête sturend is en weinig ruimte laat voor een eigen geluid zijn er per onderzochte locatie voorafgaand aan de enquête interviews afgenomen. Om te kunnen vaststellen of het tijdelijk gebruik tot een verandering in positieve zin heeft geleid zijn alleen mensen benaderd die bekend waren met de braakliggende locatie. Zowel de kwantitatieve als kwalitatieve is uitermate geschikt voor het doel van dit onderzoek namelijk het beschrijven van tijdelijk gebruik en het toetsen van de positieve effecten aan de hand van vier cases.

De ervaring leerde dat na iedere case er verbeteringen wenselijk waren. Hierdoor zijn zowel de inhoud van de enquête als de interviews tijdens het onderzoek aangepast. De evaluatie hiervan is terug te vinden in paragraaf 3.4 Een schematische weergave van dit onderzoek is te vinden in figuur 3.1.

Figuur 3.1: Schematische weergave onderzoeksopzet(2), eigen productie

3.2 Case studie

3.2.1 Cases

Filosoferen over kansen en mogelijkheden van braakliggende locaties is nuttig en nodig, maar nog interessanter is het om ter plekke te kijken wat veranderingen teweeg brengen. Welke positieve effecten levert het tijdelijk gebruik op?

Binnen het tijdsbestek van dit onderzoek kunnen slechts vier cases worden bestudeerd. Dit betekent dat niet alle tien de categorieën (hoofdstuk 2.1.2) aan bod komen. In de literatuur komen weliswaar tien categorieën naar voren, maar de

Het fenomeen tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten getoetst

aandacht van de auteurs gaat voornamelijk uit naar categorieën die al worden toegepast en waar ervaring mee is opgedaan. De vier meest beschreven categorieën komen in dit onderzoek aan bod. Dat zijn multifunctioneel (Groningen), groen (Amsterdam), kunst & cultuur en recreatie (beide Breda). Om de cases binnen de doelstelling van dit onderzoek te laten vallen, zijn ze aan de hand van de volgende criteria geselecteerd:

- I. voldoende achtergrondinformatie*
- II. binnenstedelijk gebied*
- III. voorheen braakliggende bouwlocatie*
- IV. tijdelijk gebruik*
- V. zelforganisatie*

Bij het zoeken naar voor dit onderzoek geschikte cases is de beschikbaarheid van voldoende informatie een belangrijke factor geweest. Via websites en daaraan gelinkte krantenartikelen werd gezocht naar projecten die in de stad lagen en in één van de vier gekozen categorieën vielen. Omdat steden en provincies wellicht een 'eigen' manier van werken hebben en er daardoor een eenzijdig beeld zou kunnen ontstaan, is ervoor gekozen in verschillende regio's onderzoek te doen. Een project werd op grond van de informatie geschikt geacht als het in volle gang was. In een (nog) niet op volle toeren draaiend project schuilt het gevaar dat de effecten (nog) niet worden ervaren en er slechts verwachtingen kunnen worden geïnventariseerd. De zoektocht op websites liet een scala aan soorten projecten zien; kortlopende, langlopende, grootschalige en kleinschalige. Bij iedere soort werden projecten geselecteerd. Vervolgens vielen projecten af omdat de verwachting was dat op de plek niet genoeg bezoekers aanwezig zouden zijn om voldoende enquêtes te kunnen afnemen. In de praktijk bleken vooral geselecteerde tijdelijke kunstprojecten niet te voldoen aan het criterium 'voorheen braakliggend terrein'. De kunstprojecten waren wel tijdelijk, maar de locatie bleek niet te voldoen aan de eis dat het een invulling was van een braakliggend terrein. Omdat uit de literatuur blijkt dat zelforganisatie als gevolg van een terugtrekkende overheid in de toekomst een belangrijke pijler zal

Het fenomeen tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten getoetst

zijn van tijdelijk gebruik, zijn slechts die projecten gekozen waarbij duidelijk was dat er sprake was van initiatieven van onderaf.

3.2.2 Observatie

De observatie ter plaatse is niet alleen nuttig en nodig om kennis te maken met het tijdelijk gebruik in een alledaagse situatie, maar is ook bedoeld om de milieu, duurzaamheid en educatieve effecten te inventariseren. Omdat het bij deze effecten niet over een mening gaat maar om de aanwezigheid van kenmerken, zijn de enquête en het interview niet geschikt. In de observatie schuilt het gevaar van subjectiviteit. Daarom is van tevoren een lijst met te toetsen kenmerken opgesteld. Deze observatielijst die is meegenomen naar elke case is terug te vinden in bijlage A. Op de volgende kenmerken is gelet.

Algemeen

- *De eerste indruk van het tijdelijk gebruik. Hoe komt de locatie over op de onderzoeker die als bezoeker voor het eerst kennis maakt met het tijdelijk gebruik.*
- *Omgeving van het tijdelijk gebruik. Wie zijn de direct betrokkenen?*
- *Locatie-specifieke observaties die belangrijk zijn om op te merken.*

Bij de observatie werd gekeken naar de volgende positieve effecten:

- *De schoonheid van het milieu. Deze wordt bepaald door het wel/niet aanwezig zijn van: water, gras, bosjes, bomen, fruit en/of groente. Elk element levert 1 punt op. Aanwezigheid van alle elementen levert 5 punten op.*
- *Het duurzame karakter. Kan het gebruikte materiaal verplaatst worden wanneer de definitieve invulling wordt gerealiseerd? Uit welke materialen is het tijdelijk gebruik opgebouwd? Voor verplaatsbaarheid kan het 0, 1, 2 of 3 punten krijgen. 0 wanneer het niet verplaatsbaar is en 3 wanneer het in zijn geheel te verplaatsen is. De materiaal keuze kan 0, 1 of 2 punten opleveren. 0 wanneer er in het geheel geen natuurlijke materialen zijn gebruikt, 1 wanneer het gedeeltelijk en 2 wanneer het volledig uit natuurlijke materialen bestaat.*

Het fenomeen tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten getoetst

- *De mate van educatieve waarde. Dient het tijdelijk gebruik als leerzame voedingsbodem? De leerzaamheid kan buurt gericht zijn en/of school gericht. De leerzaamheid kan bestaan uit het vergaren en uitwisselen van culturele kennis en vaardigheden. Ook kan het leerzame gevonden worden in het uitoefenen van praktische vaardigheden. Al deze aspecten kunnen worden herkend en leveren per aspect 1 punt op. Een maximum van 5 punten is haalbaar.*

3.2.3 Interview & enquête

Per case zijn minimaal veertien enquêtes afgenomen. Voorafgaand aan de enquêtes zijn er per case een aantal (mini)interviews gehouden. De meerwaarde van het interview is dat er diepgaander gevraagd kan worden en dat de respondenten niet, zoals in de enquête, beïnvloed worden omdat de effecten genoemd worden. Door te luisteren naar betrokkenen kunnen effecten, positieve en negatieve, gehoord worden die anders niet opgemerkt zouden zijn (Hay, 2010).

Om de uitkomsten met elkaar te kunnen vergelijken moesten alle ondervraagden voldoen aan een tweetal criteria, te weten:

1. *mensen die het braakliggende terrein hebben ervaren*
2. *mensen die op enige manier betrokken zijn bij het tijdelijk gebruik*

De enquêtevragen die betrekking hebben op de effecten corresponderen niet één op één met de zeven positieve effecten uit de literatuurstudie (hoofdstuk 2.1.3). In navolging van Hay (2010) zijn de bekende positieve effecten min of meer vertaald naar deelvragen die zodanig zijn geformuleerd dat ze meer aansluiten bij de belevingswereld van de respondenten. In het stellen van gesloten vragen schuilt het gevaar dat respondenten de vragen verschillend kunnen interpreteren (Hay 2010). Dit gevaar is ondervangen door de enquête op locatie af te nemen, waardoor het mogelijk was de vragen toe te lichten en zodoende de begripsvaliditeit te waarborgen. Door én de vragen te begeleiden én naar argumenten te vragen tijdens het afnemen van de enquête is getracht de respondent goed na te laten denken over

het antwoord. Daardoor hadden de respondenten de mogelijkheid om met kennis van zaken de enquête in te vullen. Het enquêteformulier staat in bijlage B.

3.2.4 Analyse cases

Iedere case is op de zeven positieve effecten geanalyseerd. Bij ieder effect is aangegeven waar de focus op ligt en wordt met een (o) of (e) aangegeven welke onderzoeksmethode is gebruikt namelijk, observatie of enquête. Ieder aandachtsgebied kan een score van één tot vijf krijgen. De positieve effecten die in de interviews werden genoemd worden per case apart vermeld. De meeste effecten spreken voor zich. Daar waar nodig wordt een korte uitleg gegeven.

- *leefbaarheid*
 - *aantrekkelijkheid locatie* (e)
 - *rust* (e)
 - *veiligheid* (e)

- *ecosysteem*
 - *schoonheid milieu* (o)

Bij ecosysteem zal gekeken worden of het tijdelijk gebruik een bijdrage levert aan het milieu. Hierin krijgt het de score 1 wanneer dit minimaal is (één element is aanwezig) en een score van 5 wanneer het divers is opgezet. Divers in de combinatie van water, gras, bosjes, bomen, fruit en/of groente.

- *sociale cohesie*
 - *ontmoetingen* (e)
 - *welkom* (e)
 - *betrokkenheid* (e)

- *sociale rechtvaardigheid*
 - *toegang* (e)
 - *openbare ruimte* (e)

Bij sociale rechtvaardigheid zal gekeken worden of het tijdelijk gebruik een openbare ruimte betreft en in hoeverre het tijdelijk gebruik uitnodigend is.

- *indirect economisch*
 - *waardeontwikkeling* (e)
 - *duurzaamheid* (o)
 - *imago* (e)

Directe economische effecten hebben betrekking op de eventuele winst die tijdelijk gebruik kan opleveren en prijsstijgingen van woningen in de omgeving. Indirecte economische effecten hebben betrekking op de attractiviteit van het gebied en hoe duurzaam het tijdelijk gebruik is opgezet. Wanneer het tijdelijk gebruik één op één verplaatst kan worden naar een andere locatie dan krijgt het voor duurzaamheid de score vijf. De directe economische baten worden in dit onderzoek buiten beschouwing gelaten in verband met de complexiteit van dit vraagstuk.

- *cumulatieve attractie*
 - *amusement* (e)
 - *educatief* (o)
- *verscheidenheid*
 - *ruimte voor doelgroepen* (e)

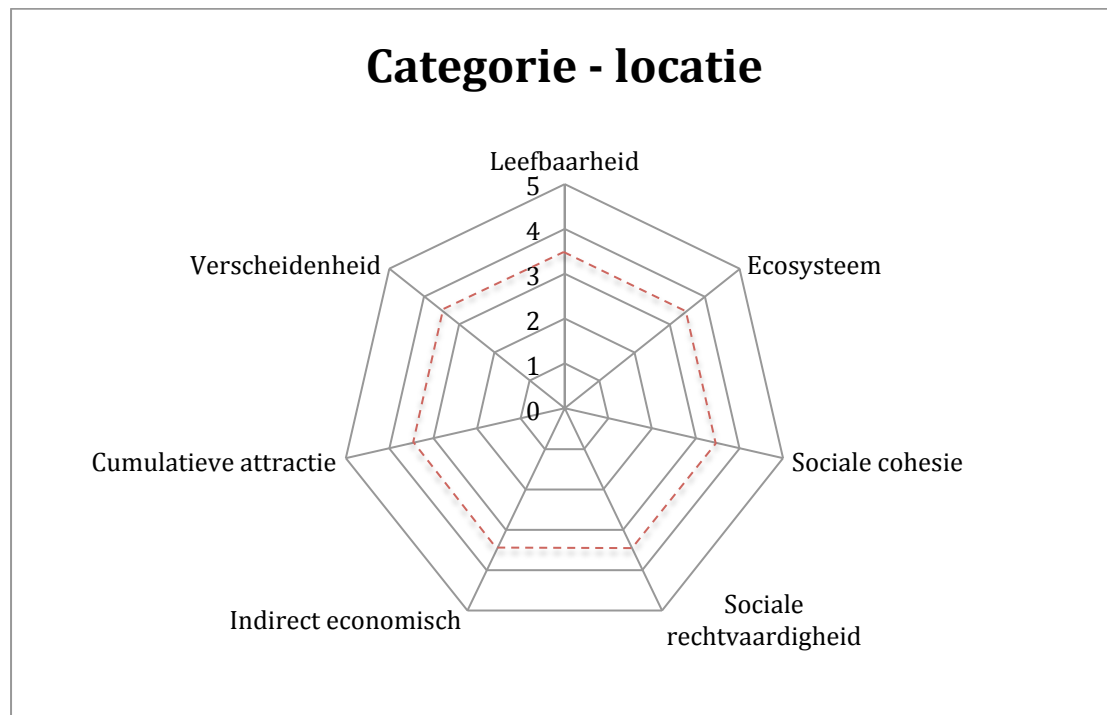
Met educatief wordt bedoeld dat het tijdelijk gebruik als doel heeft leerzaam te zijn of tot leerzaamheid aan te zetten. Bij verscheidenheid gaat het om de ruimte die wordt geboden aan verschillende doelgroepen in de samenleving.

Per case zullen de gevonden resultaten worden weergegeven door een web (figuur 3.2). De scores een tot en met vijf zijn hierin terug te vinden. Een effect wordt

Het fenomeen tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten getoetst

gezien als sterk positief wanneer het een gemiddelde score heeft van 3,5 of hoger.

Als alle respondenten het effect als positief benoemen geeft dat een score van 5.

Figuur 3.2: Samengevoegde resultaten voorbeeld, eigen productie

3.3 Evaluatie onderzoek

Voor de observatie is telkens een rustige plek gezocht om te observeren. Tijdens de observatie was goed waar te nemen wie gebruik maakte van het tijdelijk gebruik en op welke manier. De observatielijst bleek voor alle cases goed te werken en werd in de loop van het onderzoek niet aangepast. De observatielijst staat in bijlage A.

Het afnemen van enquêtes was soms lastig. Niet in alle gevallen waren de voorbijgangers in staat of bereid mee te werken. Na het afnemen van de eerste enquêtes werd duidelijk dat niet alle vragen tot de gewenste duidelijkheid leidden. Zo zaten er veel inleidende vragen over de respondent zelf in, waardoor de essentie van de enquête, namelijk het meten van de positieve effecten van tijdelijk gebruik, verloren dreigde te gaan. Dit soort vragen zijn in de volgende enquêtes weggelaten. Na het verwerken van de tweede case is de vragenlijst nogmaals aangepast. Het effect “imago” is verschoven van het kopje sociale rechtvaardigheid naar indirect economisch effect. Dit omdat de populariteit van een locatie (goed imago) indirect economisch effect heeft. Het effect openbare ruimte is verschoven van het kopje

leefbaarheid naar sociale rechtvaardigheid, omdat het van belang is te meten of iedereen van het tijdelijk gebruik kan meegenieten of juist niet. In bijlage B staat de enquête zoals die is gebruikt in de twee laatste cases.

In eerste instantie werd een semi gestructureerde interviewlijst gebruikt. Daar is na de eerste case van afgestapt omdat zo'n aanpak niet bevredigend was en is ervoor gekozen voorafgaand aan de enquête betrokkenen een open vraag te stellen over het effect van het tijdelijk gebruik, waarna vervolgens verder is gegaan met de enquête. Hiernaast was het aanvankelijk de bedoeling om met behulp van de (mini)interviews scores te geven aan effecten die genoemd werden. Dit bleek niet goed te werken omdat de samenhang verloren gaat als er scores worden gegeven aan effecten die door respondenten spontaan worden genoemd. Daarom is ervoor gekozen om de genoemde effecten wel te benoemen in de resultaten, maar niet mee te tellen in het eindresultaat.

4 Resultaten

In de zomer van 2014 vonden de casestudies plaats in Groningen, Amsterdam en Breda.

Figuur 4.1: Casestudies, eigen productie

4.1 Open Lab Ebbinge (OLE) in Groningen

Het OLE is gesitueerd aan de rand van de binnenstad van Groningen op het Circus-, Boden- en gasterrein (CiBoGa-terrein), een voormalige industrieterrein waar, van 1854 tot 1962, de gasfabriek stond. Figuur 4.2 geeft de situatie vóór en tijdens het tijdelijk gebruik weer. De oude silo is bewaard gebleven (blauwe cirkel).

Figuur 4.2: Overzicht CiBoGa terrein, eigen productie

4.1.1 Introductie

Het project is geïnitieerd door ondernemers uit de buurt. Het 20-jaar braak liggende terrein ergerde hen, vooral omdat volgens hen klanten daarom wegbleven. Zij zochten contact met de (grond)eigenaren van de locatie, onder andere de gemeente, Nijestee (woningcorporatie) en UMCG (Universitair Medisch Centrum Groningen). Deze drie partijen zijn erg tevreden over de ontwikkelingen die momenteel gaande zijn (Leenes, 2011). De definitieve bestemming voor het CiBoGa-terrein is: wonen, winkels, werken en uitbreidingsplannen van het UMCG (Leenes, 2011).

Het OLE valt onder de categorie multifunctioneel omdat op de locatie drie of meer functies van tijdelijk gebruik plaats vinden. Zo zijn er pop-up paviljoens (figuur 4.3), is er horeca, kunst, een herberg, outletcentrum, zijn er mobiele tuinen, is er een stadsstrand, is er kinderopvang, een evenementen terrein en een speelveld.

Het OLE wordt gezien als een voorbeeldproject voor andere gemeenten. Meerdere gemeenten hebben de locatie bezocht. In de media wordt deze tijdelijke stedelijke ontwikkeling als geslaagd beoordeeld. De plek is populairder geworden en lege winkelruimten worden weer bezet door nieuwe ondernemers (Poelman, 2013).

Figuur 4.3: Impressie paviljoens OLE, eigen productie

4.1.2 Onderzoek

Het onderzoek op locatie vond plaats op vrijdag 13 juni 2014. Het was droog, onbewolkt en de temperatuur was circa 22 graden.

4.1.2.1 Observatie

Het OLE heeft een open uitstraling, er is zicht vanaf het westen naar het oosten. Een fietspad dat de woonwijk in oost met een winkelstraat in west verbindt, doorkruist het terrein. Verder valt de grote verscheidenheid aan bezoekers op. Er lopen studenten, ouderen, jonge gezinnen, toeristen en kinderen rond, die zich allemaal lijken te vermaken met uiteenlopende activiteiten. De een is aan het voetballen, de ander maakt een kunstwerk met graffiti, een kinderklas speelt op het stadsstrand, mensen lezen een boek op het gras, er lopen zakenmensen rond op zoek naar een plek om te lunchen en natuurlijk zijn er de gewone wandelaars die zich van A naar B verplaatsen. Verder oogt het OLE tijdelijk doordat alle paviljoens, pop-up paviljoens genoemd, zijn opgebouwd uit makkelijk verplaatsbare containers. Daardoor scoort dit project op duurzaamheid vier van de vijf punten. Wat betreft de educatieve waarde krijgt het OLE drie van de vijf punten. Deze drie punten heeft het OLE te danken aan het kunst-paviljoen, kinderopvang-paviljoen, het grasveld en stadsstrand. Hierop kunnen kinderen en volwassenen sociale vaardigheden leren maar ook zich ontwikkelen op het gebied van kunst. De meerwaarde voor het milieu scoort één van de vijf punten. Dit is het gevolg van het feit dat het OLE voor de helft is opgebouwd uit betonplaten en grind en de andere helft uit zand en gras. Wel

Het fenomeen tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten getoetst

staan er meerdere verplaatsbare plantenbakken op het OLE terrein verspreid.

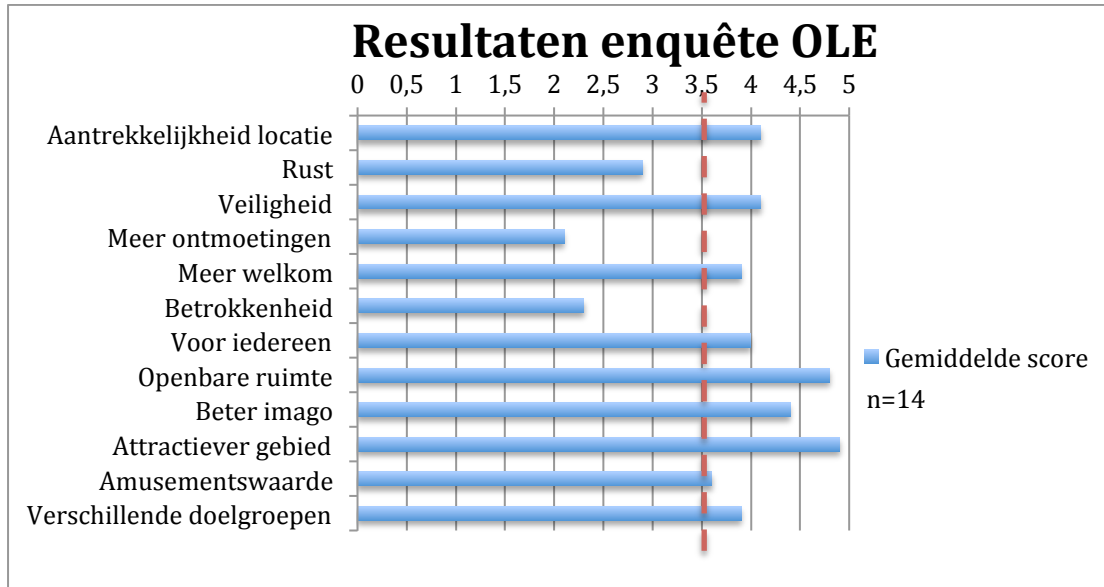
Onderstaand staat de punten toedeling vanuit de observatie.

score	0	1	2	3	4	5
<i>duurzaam 4/5</i>					X	
verplaatsbaar	o	o	o	x		
materialen	o	x	o			
<i>educatief 3/5</i>				X		
buurt	x	o				
school	o	x				
extern leerdoel 1	o	x				
extern leerdoel 2	o	x				
extern leerdoel 3	x	o				
<i>milieu 1/5</i>		X				
aanwezig	o	x	o	o	o	o

4.1.2.2 Enquête

De enquête is ingevuld door veertien respondenten, de helft buurtbewoners en de helft stadsbewoners.

Figuur 4.4 geeft de gemiddelde resultaten weer. Een score rechts van de rode stippelijijn geeft aan dat een effect als sterk positief wordt gezien.

Figuur 4.4: Gemiddelde scores enquête OLE, eigen productie

4.1.2.3 Interview

Er zijn zes (mini)interviews gehouden. Opvallend was de eensgezindheid onder twee buurtbewoners, die beiden aangaven dat de veiligheid van de locatie verbeterd is nu het gebied veel gebruikt wordt. Naast de veiligheid noemden de beide heren ook de toegenomen aantrekkelijkheid van de locatie. Ze gaven aan dat het niet zo gek is omdat het terrein er voorheen vreselijk uitzag. Verder denken de buurtbewoners dat zij minder van het OLE genieten dan de bezoekers. Buurtbewoners gaan liever naar rustigere plekken in de stad. Dit doet niet af aan het positief effect maar laat zien dat respondenten de verandering verschillend kunnen waarderen. Verder is er ter sprake gekomen dat het imago van het CiBoGa-terrein een enorme boost heeft gekregen. Volgens twee respondenten kan dit ten goede komen aan de verkoop van toekomstige nieuwbouw woningen. Een andere respondent ziet meer mensen naar het gebied komen en de winkelstraat drukker bezocht worden. Kortom de levendigheid is toegenomen. Een respondent vertelde dat het CiBoGa-terrein een plek is waar mensen graag komen om te ontspannen. Een ander gaf aan dat ze dolgelukkig is met de ontwikkeling. Eerder was het CiBoGa-terrein een plek waar ze niet graag kwam, nu maakt ze veelvuldig gebruik van het OLE voor ontspanning. In de gesprekken komen de volgende positieve effecten naar voren:

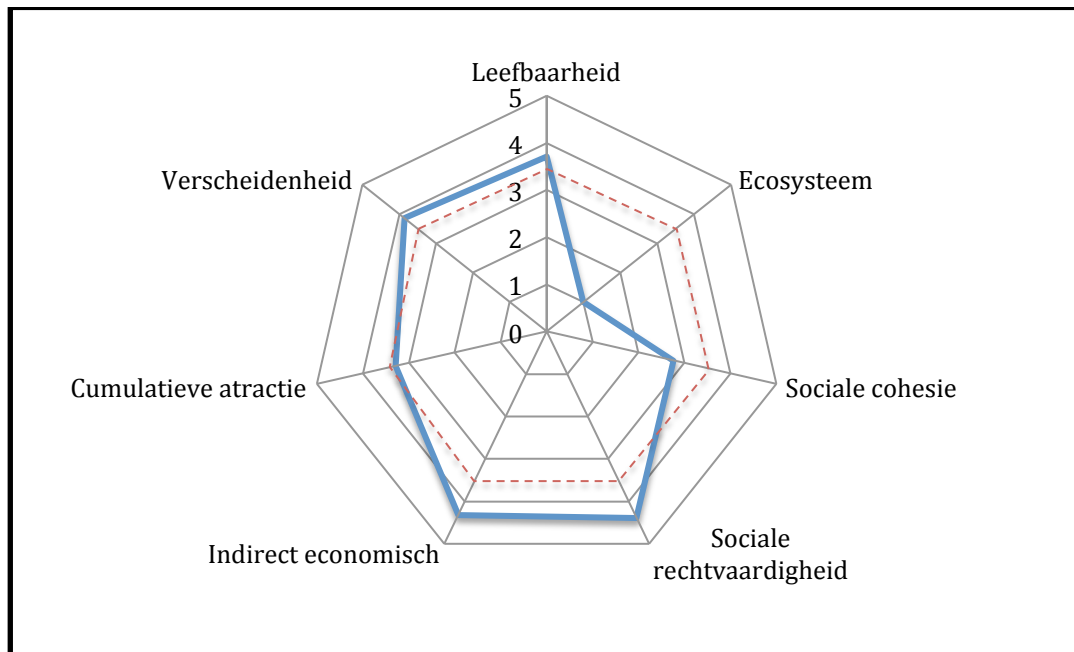
- *veiligheid*
- *levendigheid*

Het fenomeen tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten getoetst

- *imago*
- *aantrekkelijkheid*
- *ontspanning*

4.1.3 Resultaat

Als de resultaten van de observatie en de enquêtes wordt samengevoegd komt het in figuur 4.5 geschetste beeld naar voren. In de categorie multifunctioneel is het OLE een succes. Bij vier van de zeven mogelijke effecten, te weten leefbaarheid, sociale rechtvaardigheid, indirect economisch effect en verscheidenheid wordt hoog gescoord. Minder effect wordt gemeten waar het gaat om het ecosysteem, de sociale cohesie en de cumulatieve attractie van de omgeving.

Figuur 4.5: Samengevoegde resultaten OLE, eigen productie

4.2 Spiegeltuin in Amsterdam

De Spiegeltuin is gesitueerd in Amsterdam Nieuw-West tegen een spoordijk aan. Aan beide zijde van het terrein staan hoge flats. Aan de noord- zijde ligt de achterkant van een winkelpand.

Figuur 4.6 geeft de oude en nieuwe situatie weer. Voorheen was het een grasveld zonder invulling. Op de plaats van het grasveld is een natuurtuin gecreëerd met verschillende functies.

Figuur 4.6: Overzicht Spiegeltuin, www.bertkramer.nl

4.2.1 Introductie

Door de crisis zijn de herontwikkelingsplannen stil komen te liggen. De gemeente Amsterdam en woningcorporatie Key geven aan dat de toekomstige plannen voor dit terrein flexibel zijn. Zodra er gegadigden komen kan er gepraat worden over een nieuwe invulling. Zolang deze plannen er nog niet zijn wordt de Spiegeltuin gezien als een welkome tussenfase voor de bewoners van Amsterdam Nieuw-West. De spiegeltuin is gerealiseerd door buurtbewoners onder leiding van initiatiefnemer Bert Kramer, tevens buurtbewoner. Bert Kramer is een ontwerper die zich de laatste jaren steeds meer bezig houdt met buurtprojecten. Hij heeft samen met de buurtbewoners de tuin ontworpen met als doel de vele culturen die de wijk kent met elkaar in contact te brengen. De nieuwe gebruikers zijn vooral buurtbewoner die de tuin/speelplaats ook beheren waardoor een gevoel van eigenaarschap en verantwoordelijkheid bij de buurtbewoners is gegroeid. Elke donderdagochtend komen betrokken buurtbewoners bij elkaar om te bespreken wat er gedaan moet worden in de Spiegeltuin (Kramer, 2013).

Het fenomeen tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten getoetst

De spiegel tuin valt onder de categorie groen omdat het is opgezet als park en tuin. Hiernaast kunnen kinderen er spelen, sporten en leren. Buurtbewoners kunnen er BBQ 'en, tuinieren en elkaar ontmoeten. Er zijn fruitbomen, kruidentuintjes maar er zijn ook speelplaatsen voor kinderen in de vorm van een voet-, volley- en basketbal veldje en een fietscrossbaan. Figuur 4.7 geeft een impressie van de Spiegel tuin.

Figuur 4.7: Impressie Spiegel tuin, www.bertkramer.com

4.2.2 Onderzoek

Het onderzoek op locatie vond plaats op vrijdag 18 juli 2014. Het was droog, onbewolkt en de temperatuur was circa 28 graden. Bij toeval vond een ontmoeting plaats met initiatiefnemer Bert Kramer.

4.2.2.1 Observatie

Op het eerste gezicht maakt de Spiegel tuin een verwilderde indruk. De grindpaden en grote boomstammen geven deze tuin structuur en nodigen mensen uit om door de tuin te lopen. De tuin heeft niet alleen kinderen iets te bieden, namelijk een voet-, volley- en basketbalveldje (figuur 4.8), maar ook voor volwassenen valt er veel te genieten zoals van bloemen, kruiden, fruit en groenten. Tijdens het bezoek aan de tuin waren er kinderen aan het spelen en zaten er een paar bewoners in de tuin en heerste er een ontspannen sfeer. Er zijn voldoende prullenbakken maar helaas naast de prullenbakken ook vuilnis. Bijna alles in de spiegel tuin heeft een duurzaam karakter. De tuin heeft zijn vorm gekregen door hoogteverschillen die zijn aangelegd met behulp van zand bulten en/of verplaatsbare containers en plantenbakken. Dit

Het fenomeen tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten getoetst

park zou bijna één op één verplaatst kunnen worden naar elders. Alles kan worden vervoerd en veel elementen zijn opgebouwd uit aanwezig natuurlijk materiaal. Dit levert een score van vier punten op voor duurzaamheid.

Figuur 4.8: Voet-, volley- en basketbalveldje, eigen productie

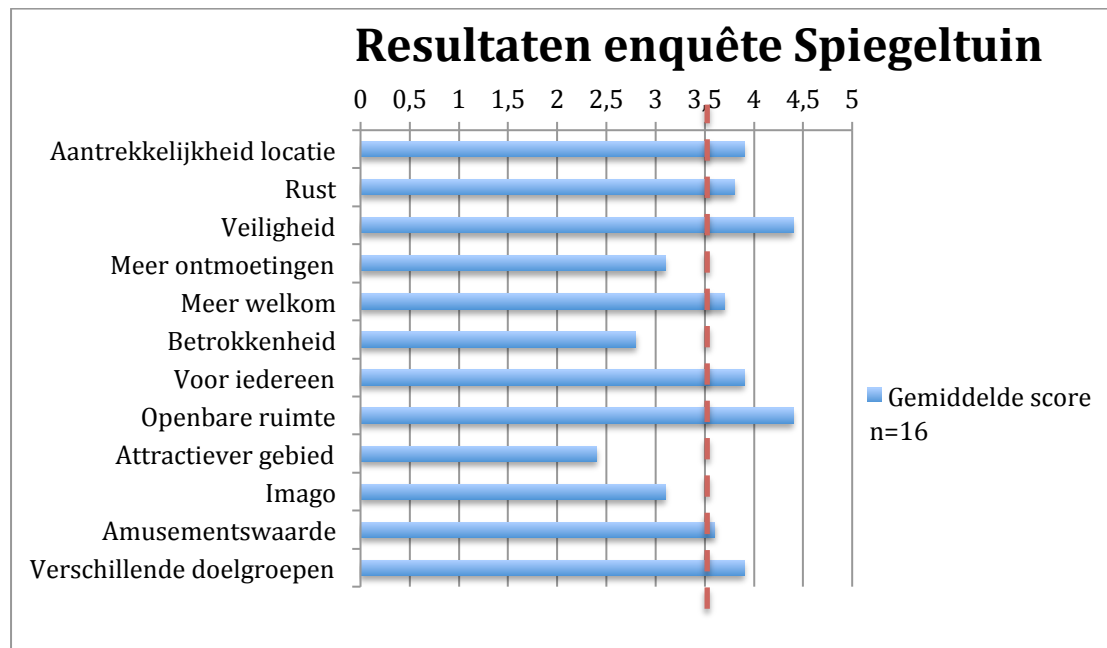
Door buurtbewoners te betrekken bij het plan en het onderhoud van de tuin kan hier veel van elkaar worden geleerd. Niet alleen op het gebied van tuinieren maar ook van elkaars verschillende culturen. Ook scholen maken gebruik van de tuin om te leren. De educatieve waarde krijgt in de Spiegeltuin dan ook vier van de vijf punten. De Spiegeltuin bestaat uit gras, bosjes, bomen, fruit en groente en draagt daardoor bij aan het milieu in Amsterdam Nieuw-West. Omdat het element water ontbreekt krijgt het vier van de vijf punten. Onderstaand staat de punten toedeling vanuit de observatie.

score	0	1	2	3	4	5
<i>duurzaam 5/5</i>						X
verplaatsbaar	o	o	o	x		
materialen	o	o	x			
<i>educatief 4/5</i>				X		
buurt	o	x				
school	o	x				
extern leerdoel 1	o	x				
extern leerdoel 2	o	x				
extern leerdoel 3	x	o				
<i>milieu 4/5</i>					X	
aanwezig	o	o	o	o	x	o

4.2.2.2 Enquête

De enquête is ingevuld door zestien respondenten waarvan er vijftien uit Amsterdam Nieuw-West komen, de buurt waar de Spiegeltuin zich bevindt. Slechts één respondent was een niet-buurtbewoner, wel-stadsbewoner.

Figuur 4.9 geeft de gemiddelde resultaten weer. Een score rechts van de rode stippellijn geeft aan dat een effect als sterk positief wordt gezien.

Figuur 4.9: Gemiddelde scores enquête Spiegeltuin, eigen productie

4.2.2.3 Interview

In de vijf (mini)interviews kwam duidelijk naar voren dat niet alle geïnterviewde de tijdelijk invulling positief waardeerden. Een bewoonster ergerde zich aan de tuin, omdat die in haar ogen zo slecht wordt onderhouden. Een andere ergerde zich ook aan de tuin, omdat er zoveel vuil rondom de tuin zwerft. De meeste geïnterviewde echter zijn blij met de tuin, omdat kinderen zich er kunnen vermaken en ouders en ouderen er kunnen ontspannen. Zij zijn het erover eens dat de aantrekkelijkheid van de locatie enorm is toegenomen. Eén bewoner noemde sociale cohesie als effect. Deze bewoner kon aanvankelijk moeilijk contact krijgen met buurtbewoners, maar door de Spiegeltuin lukt dat beter en voelt hij zich meer op zijn gemak in de buurt.

In de gesprekken komen de volgende positieve effecten naar voren:

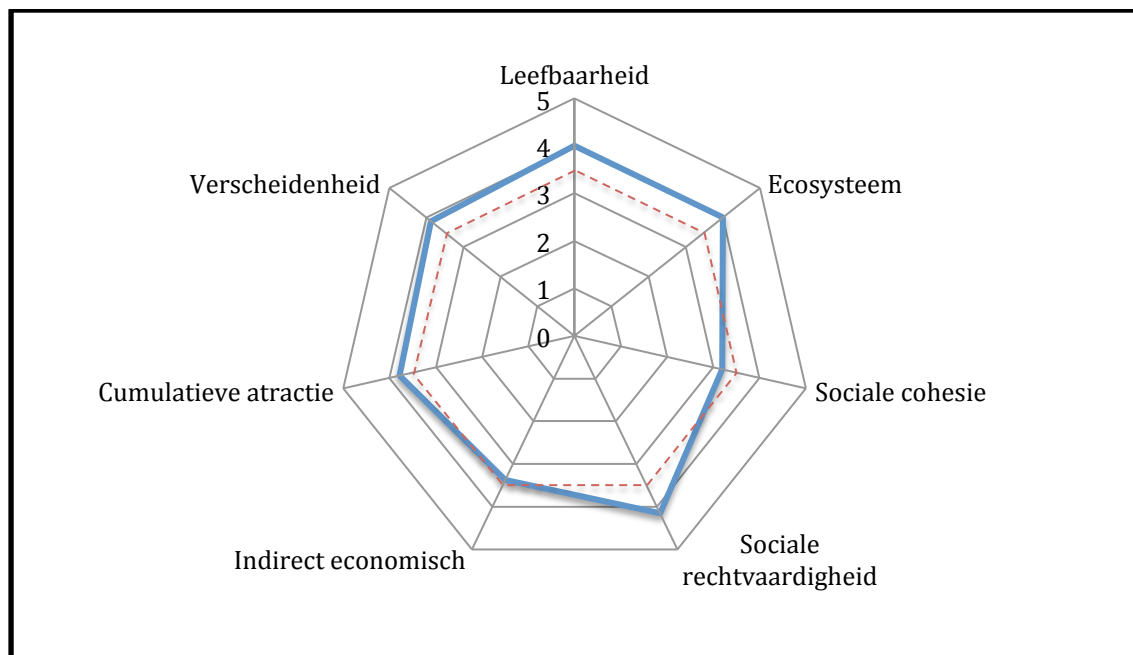
- *sociale cohesie*
- *ontspanning*

Het fenomeen tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten getoetst

- *aantrekkelijkheid*
- *amusement*
- *educatief*

4.2.3 Resultaat

Als de resultaten van de observatie en de enquêtes worden samengevoegd komt het in figuur 4.10 geschetste beeld naar voren. In de categorie groen is de Spiegeltuin een succes. Bij vijf van de zeven mogelijke effecten, te weten leefbaarheid, ecosysteem, sociale rechtvaardigheid, cumulatieve attractie en verscheidenheid wordt hoog gescoord. Minder effect wordt gemeten waar het gaat om de sociale cohesie en de indirect economische effecten. Dit neemt niet weg dat uit de interviews blijkt dat voor een kleine, selecte groep uit de buurt de sociale cohesie wel degelijk is toegenomen.

Figuur 4.10: Samengevoegde resultaten Spiegeltuin, eigen productie

4.3 Wordtvervolgd in Breda

Het braakliggende terrein, Driehoefijzers Noord, in de wijk Liniekwartier in Breda ligt langs de spoorlijn van het traject Tilburg-Breda en ligt tegen het station en het centrum aan. Deze wijk wordt tussen 2013 tot 2020 gerenoveerd. Huizen worden opgeknapt, verkocht en verhuurd aan jonge starters. Op het braakliggende terrein wordt naar verwachting in 2015 gestart met de bouw van woningen (www.wordtvervolgdbreda.nl). In figuur 4.11 staan de vijf kunstenaars op het braakliggende terrein.

Figuur 4.11: Vijf kunstenaars Wordtvervolgd, www.wordtvervolgdbreda.nl

4.3.1 Introductie

De korte duur dat het terrein nog braak zal liggen, leent zich voor een kunstproject. Het opfleuren van braakliggende terreinen met tijdelijke kunstobjecten is een initiatief van ruimtelijk ontwerper Merel van der Linden. Ze heeft gekozen voor het terrein de Driehoefijzers Noord omdat het terrein aan het spoor ligt, langs het drukke traject Tilburg-Breda. Het negatieve beeld dat de vele treinreizigers van Breda krijgen, wil zij op deze manier positief beïnvloeden. Het kunstproject, te bezichtigen van juli 2014 tot september 2014, bestaat uit vijf objecten gemaakt door

Het fenomeen tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten getoetst

vijf verschillende kunstenaars en kreeg als thema mee 'Wordt vervolgd'. Het thema staat voor transformatie ofwel de stad in beweging.

Het project is mede mogelijk gemaakt door het Prins Bernard Cultuurfonds, het Brabants kenniscentrum kunst & cultuur (BKCC), Gemeente Breda, Stichting Electron en Allee Wonen. De initiatiefnemers en ondersteuners hopen zo de wijk spraakmakender te maken door mensen te verrassen, waardoor het gemakkelijker wordt mensen enthousiast te maken voor dit gebied. In figuur 4.12 staan de vijf kunstwerken afgebeeld.

Figuur 4.12: Vijf kunstwerken Wordtvervolgd, www.wordtvervolgdbreda.nl

4.3.2 Onderzoek

4.3.3 Onderzoek

Het onderzoek op locatie vond plaats op vrijdag 29 juli 2014. Het was regenachtig, bewolkt en de temperatuur was circa 23 graden.

4.3.3.1 Observatie

Het braakliggende terrein is afgezet met duidelijk zichtbare hekken. Daardoor is het terrein niet toegankelijk. Er groeit veel hoog gras en er zijn heuvels die het spoor vanuit de woonwijk aan het oog onttrekken. Door de kunstwerken op de heuvels te plaatsen zijn ze goed te zien, zowel vanaf het spoor als vanuit de woonwijk Liniekwartier. Langs de locatie vinden veel werkzaamheden plaats in verband met de herstructurering van het centraal station. Figuur 4.13 laat aan de linkerzijde het zicht vanaf het centraal station en aan de rechterzijde het zicht vanaf de woonwijk zien.

Figuur 4.13: Overzicht kunstwerk CS Breda en woonwijk, eigen productie

Er zijn geen bankjes aanwezig rondom het terrein waar een eventuele voorbijganger of wandelaar zou kunnen zitten om het kunstwerk te bezichtigen. Doordat de kunstwerken op blokken zijn gezet, kunnen ze zo verplaatst worden en scoort het project vijf punten als het gaat om duurzaamheid. Deze duurzaamheid heeft zich al bewezen in de praktijk. Eén kunstwerk, opgebouwd uit spiegels, zou

Het fenomeen tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten getoetst

lichtflitsen veroorzaken in woningen. Dit kunstwerk is weggehaald en de kunstenaar en initiatiefnemer zijn op zoek naar een andere locatie voor het kunstwerk.

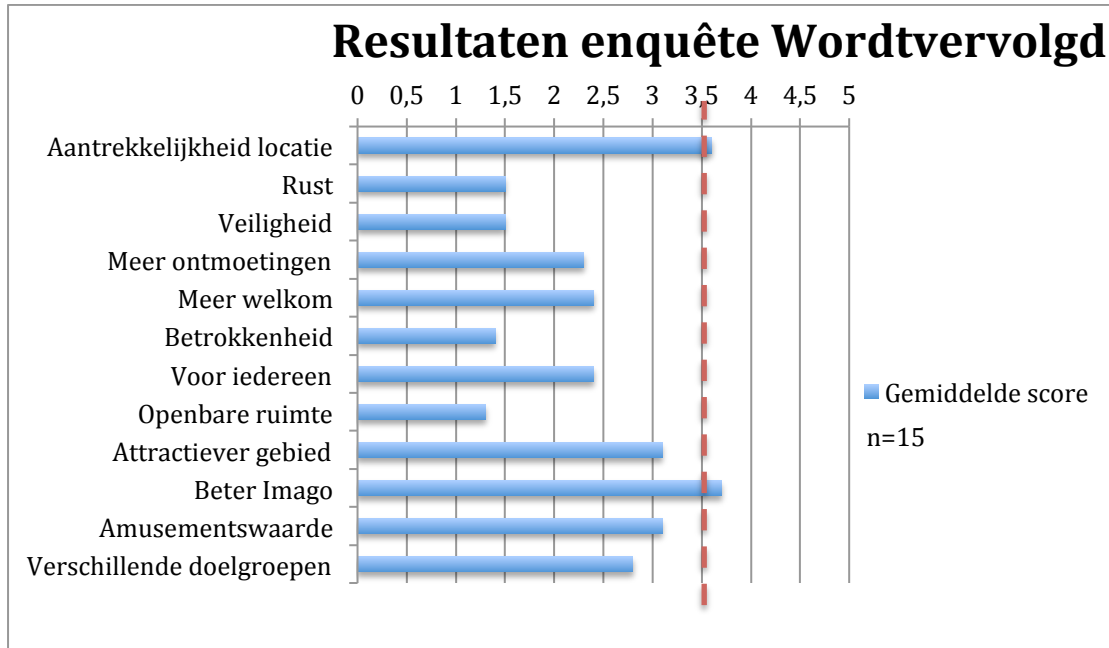
De educatieve waarde is niet groot en krijgt één van de vijf punten. Het gehele terrein is afgezet met hekken, daardoor niet toegankelijk en alleen van een afstand te bezichtigen. Daar komt bij dat dit kunstproject van korte duur is (juli 2014 t/m september 2014) en zich grotendeels afspeelt in de vakantieperiode. Het vele hoge gras en de afzetting maken het terrein ontoegankelijk voor mensen, maar ideaal voor vogels en andere beesten. Zij kunnen er ongestoord leven. De meerwaarde voor het milieu krijgt daarom twee van de vijf punten. Onderstaand staat de punten toedeling vanuit de observatie.

score	0	1	2	3	4	5
<i>duurzaam 5/5</i>						X
verplaatsbaar	o	o	o	x		
materialen	o	o	x			
<i>educatief 1/5</i>				X		
buurt	x	o				
school	x	o				
extern leerdoel 1	o	x				
extern leerdoel 2	x	o				
extern leerdoel 3	x	o				
<i>milieu 2/5</i>			X			
aanwezig	o	o	x	o	o	o

4.3.3.2 Enquête

De enquête is ingevuld door vijftien respondenten waarvan er twee uit de stad en dertien uit de aan het terrein grenzende wijk Liniekwartier komen.

In figuur 4.14 staan de gemiddelde resultaten die voortkomen uit de enquêtes.

Figuur 4.14: Gemiddelde scores enquête Wordtvervolgd, eigen productie

4.3.3.3 Interview

Uit de vijf (mini)interviews komt unaniem naar voren dat het tijdelijke kunstproject een bijdrage levert aan de aantrekkelijkheid van het gebied. Het is leuker geworden om langs het terrein te lopen of te fietsen. Twee respondenten hebben aangegeven dat ze blij zijn dat er iets met het terrein gedaan wordt, dat het gebied niet vergeten is. Het is een geruststellende gedachte dat er aandacht voor het terrein is en er eindelijk iets mee wordt gedaan. Er was ook een buurtbewoner die aangaf dat het geen effect heeft op de omgeving en dat het hele project aan de buurtbewoners voorbij was gegaan. Of dit waar is, is de vraag want buurtbewoners werden wel degelijk op de hoogte gebracht van de ontwikkelingen. Uiteindelijk zijn er twee effecten nadrukkelijk genoemd door de respondenten, te weten:

- *aantrekkelijkheid*
- *geruststelling*

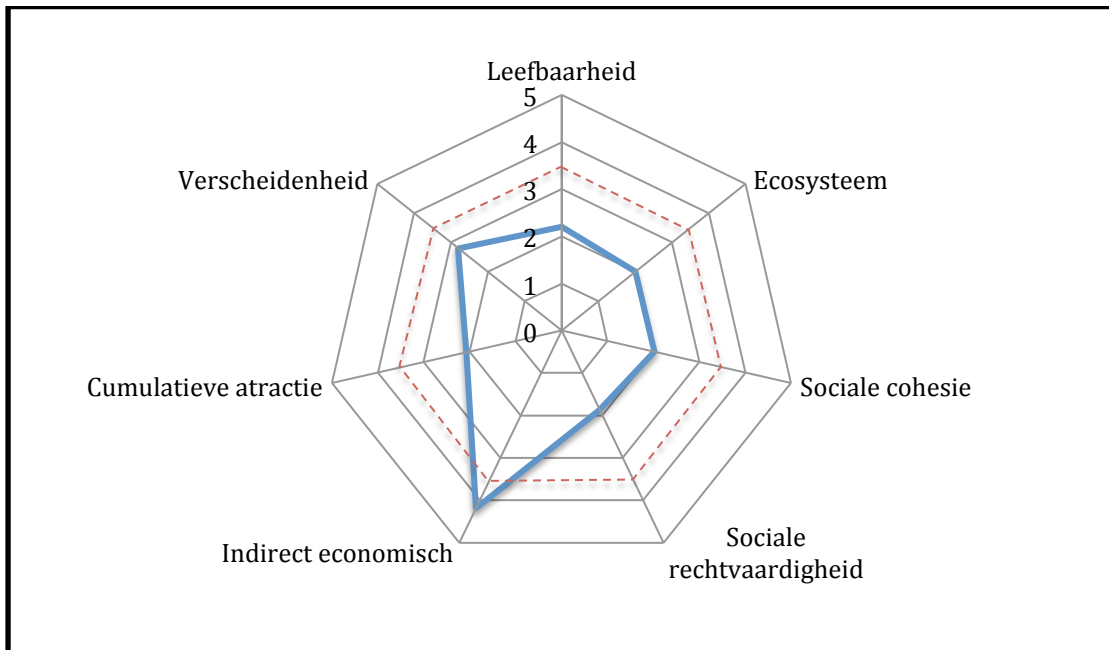
4.3.4 Resultaat

Als de resultaten van de observatie en de enquêtes worden samengevoegd komt het in figuur 4.15 geschetste beeld naar voren.

In de categorie 'kunst & cultuur' wordt met het 'Wordtvervolgd' project op één van de zeven effecten, namelijk indirect economisch hoog gescoord (4). Het

Het fenomeen tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten getoetst

project scoort immers maximaal op duurzaamheid, ook het imago is erdoor verbeterd en het gebied is opgefleurd en daardoor aantrekkelijker gemaakt. Opvallend is dat het Wordtvervolgd project op alle andere effecten zo laag scoort. Waarschijnlijk heeft dat te maken met het hek om het terrein waardoor het project ontoegankelijk is voor het publiek en effecten als leefbaarheid, sociale cohesie en rechtvaardigheid niet aan bod komen.

Figuur 4.15: Samengevoegde resultaten Wordtvervolgd, eigen productie

4.4 Belcrum Beach in Breda

Op een braakliggend voormalig industrieterrein in Breda, gelegen in de wijk Belcrum langs de rivier de Mark is het stadsstrand 'Belcrum Beach' aangelegd. De gemeente Breda, eigenaar van de grond, heeft nog geen definitieve bestemming voor het terrein vastgelegd.

Figuur 4.16 geeft een algemene indruk van het stadsstrand Belcrum Beach waarin de oude situatie aan de linkerzijde en de nieuwe situatie aan de rechterzijde staat.

Figuur 4.16: Overzicht Belcrum Beach, www.princenhage.net

4.4.1 Introductie

De tijdelijk gebruiker is de stichting BRAAK uit Breda. Deze stichting, opgericht in 2010, is een initiatief van een groot aantal professionals die zich bezighouden met ruimtelijke interventies zoals planologen, architecten, bouwkundigen, etc. Doel is de braakliggende terreinen toegankelijk maken voor het publiek en zo braakligging in Breda terugdringen. De stichting heeft een vergunning voor tien jaar om actief te zijn en startte in 2013 met het stadsstrand. Ook in 2014 was het stadsstrand operationeel. De gemeente is blij met de ontwikkeling. BRAAK is dankbaar voor het tussentijds gebruik en heeft plannen om het kleine haventje van het terrein geschikt te maken voor het aanleggen van bootjes en om in de leegstaande fabriekshal naast het stadsstrand een indoor skate hal te realiseren. Figuur 4.17 geeft een impressie van het stadsstrand.

Figuur 4.17: Impressie Belcrum Beach, www.belcrumbeach.nl

4.4.2 Onderzoek

Het onderzoek op locatie vond plaats op donderdag 30 juli 2014. Het was droog, zonnig en de temperatuur circa 24 graden.

4.4.2.1 Observatie

Het stadsstrand is makkelijk toegankelijk en heeft een klein haventje. Op een geasfalteerde ondergrond is veel zand gestort. In bakken rond het strand is veel groen aanwezig in de vorm van moestuintjes en fruitteelt. Aan de rand van het stadsstrand is een groene kade met bosjes en bomen waardoor het zicht op de rivier Mark verloren gaat. Alle elementen waaruit het Belcrum Beach is opgebouwd, zijn hergebruikte materialen. Dat geldt ook voor het strandpaviljoen. Het Belcrum Beach is rondom afgesloten. Kinderen kunnen zich er goed en veilig vermaken zonder dat ouders extra moeten opletten. In de weekenden zijn er vaak optredens van bandjes en/of andere activiteiten.

Omdat het paviljoen is opgebouwd uit recyclebare materialen en alle andere elementen verplaatsbaar zijn scoort duurzaamheid vier van de vijf punten. Scholen, maar vooral de kinderopvang maken gebruik van het strand. Kinderen spelen met elkaar en kunnen leren van de moestuin en de fruitteelt rondom het terrein.

Het fenomeen tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten getoetst

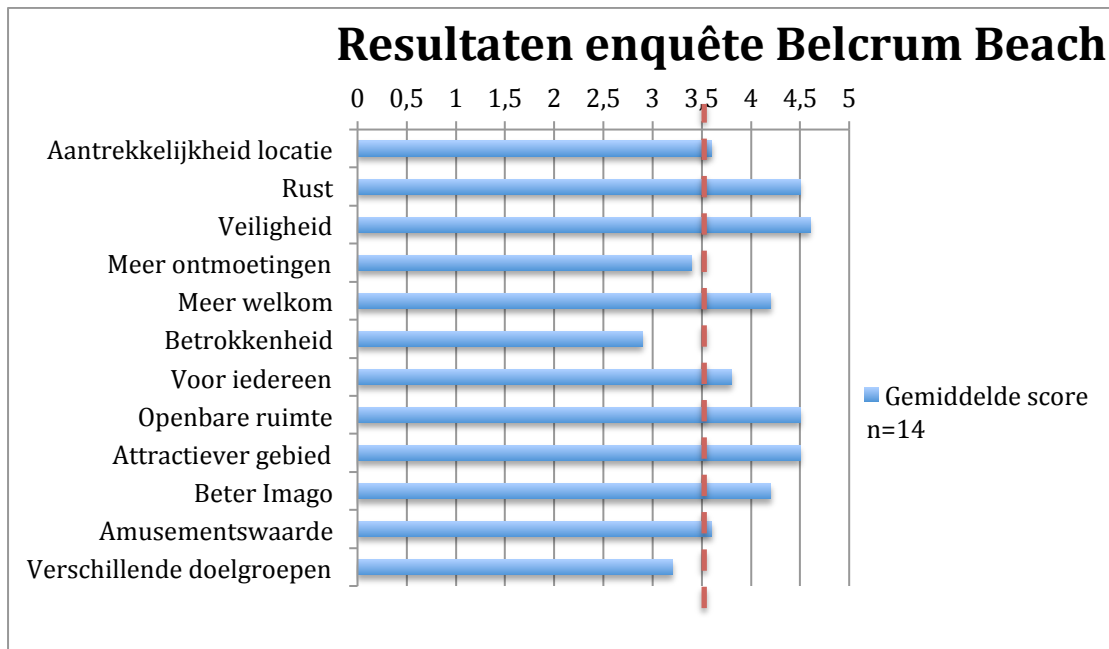
Daardoor krijgt educatief drie van de vijf punten. Ook het milieu wordt positief beïnvloed door de aanwezigheid van moestuintjes en fruitteelt. Dit levert twee van de vijf punten op. Onderstaand staat de punten toedeling vanuit de observatie.

score	0	1	2	3	4	5
<i>duurzaam 4/5</i>						X
verplaatsbaar	o	o	o	x		
materialen	o	o	x			
<i>educatief 3/5</i>				X		
buurt	x	o				
school	o	x				
extern leerdoel 1	o	x				
extern leerdoel 2	o	x				
extern leerdoel 3	x	o				
<i>milieu 2/5</i>			X			
aanwezig	o	o	x	o	o	o

4.4.2.2 Enquête

De enquête is ingevuld door veertien respondenten waarvan er acht uit de stad en zes uit de aanliggende wijk Belcrum komen.

Figuur 4.18 geeft de gemiddelde resultaten weer. Een score rechts van de rode stippellijn geeft aan dat een effect als sterk positief wordt gezien.

Figuur 4.18: Gemiddelde scores enquête Belcrum Beach, eigen productie

4.4.2.3 Interview

Uit de zeven (mini)interviews komt naar voren dat het imago van de wijk Belcrum en het industrieterrein aanzienlijk zijn verbeterd. De geïnterviewde geven aan dat nadat Belcrum Beach is gestart, zich kleine bedrijven op het industrieterrein hebben gevestigd waardoor het voormalige industrieterrein is getransformeerd van een bijna no-go area naar een populaire locatie. Drie geïnterviewde geven aan dat het strand heeft bijgedragen aan de toegenomen populariteit van de wijk Belcrum. Rust is een veelgenoemd effect. Vooral moeders van spelende kinderen noemden dit effect. Ook de amusementswaarde wordt veelvuldig genoemd, omdat er regelmatig leuke middagen en avonden worden georganiseerd. Naast de attractiviteit van het gebied, imago, rust en amusement is ook sociale cohesie genoemd. Niet zozeer de sociale cohesie in de wijk Belcrum wordt bedoeld, maar meer de cohesie onder de mensen uit Breda zelf. Belcrum Beach is een vereniging die voornamelijk draait op vrijwilligers die uit heel Breda komen. Hierdoor wordt een saamhorigheidsgevoel gecreëerd onder mensen uit heel Breda. Zes effecten worden nadrukkelijk genoemd, te weten:

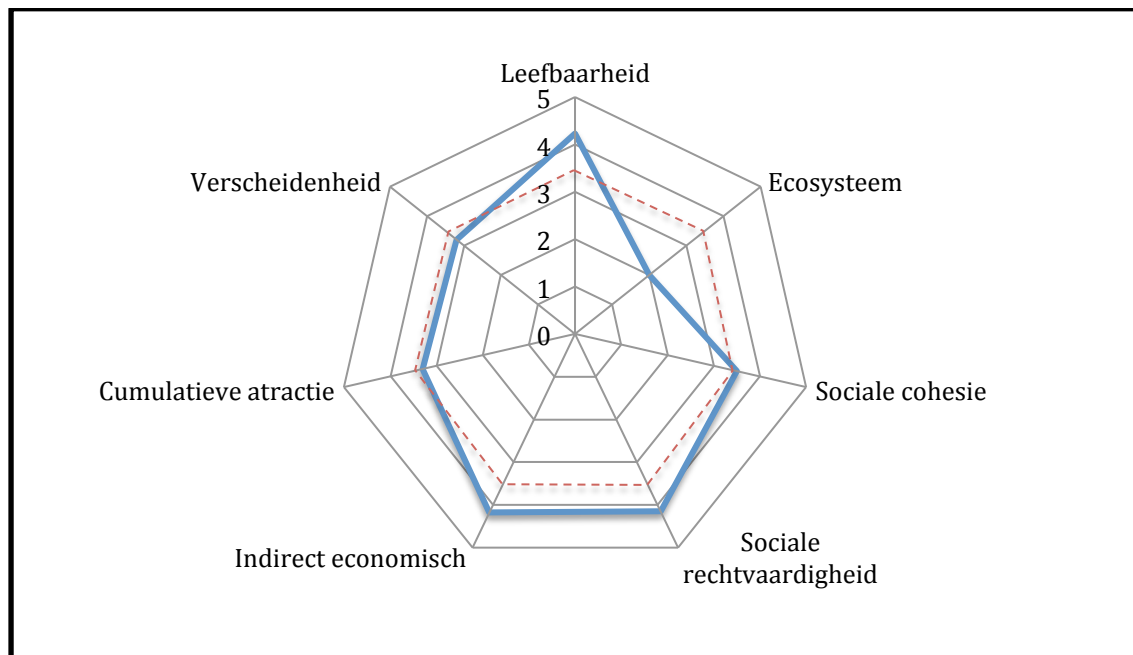
- *sociale cohesie*
- *ontspanning*
- *rust*

Het fenomeen tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten getoetst

- *amusement*
- *aantrekkelijkheid*

4.4.3 Resultaat

De gecombineerde resultaten van de observatie en de enquêtes komen samen in figuur 4.19. De categorie recreatie doet het met Belcrum Beach goed. Op vier van de zeven effecten, te weten leefbaarheid, sociale cohesie, sociale rechtvaardigheid en indirect economisch wordt hoog gescoord. Minder effect wordt gemeten met betrekking tot het ecosysteem, cumulatieve attractie en verscheidenheid van de omgeving.

Figuur 4.19: Samengevoegde resultaten Belcrum Beach, eigen productie

4.5 Overzicht cases

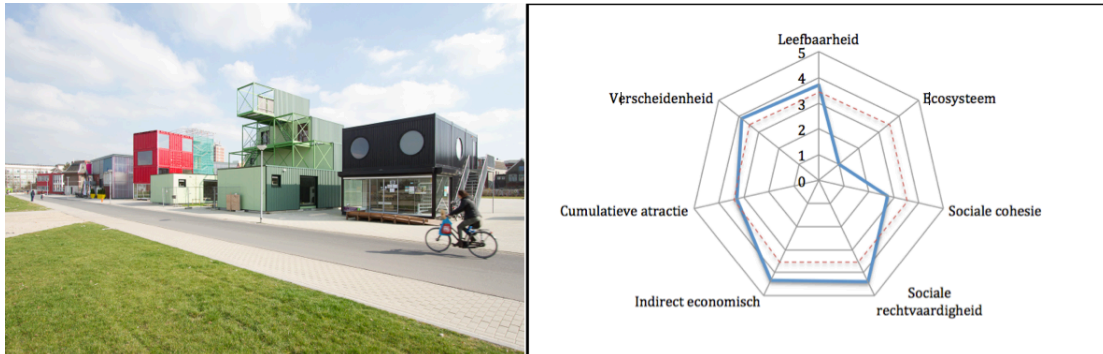
De gecombineerde resultaten van de observatie en enquêtes komen samen in een figuur per case.

➤ Open Lab Ebbinge (OLE)

Categorie: Multifunctioneel

Locatie: Groningen

Initiatief: Ondernemers Ebbingekwartier

Figuur 4.20: Resultaat OLE, eigen productie

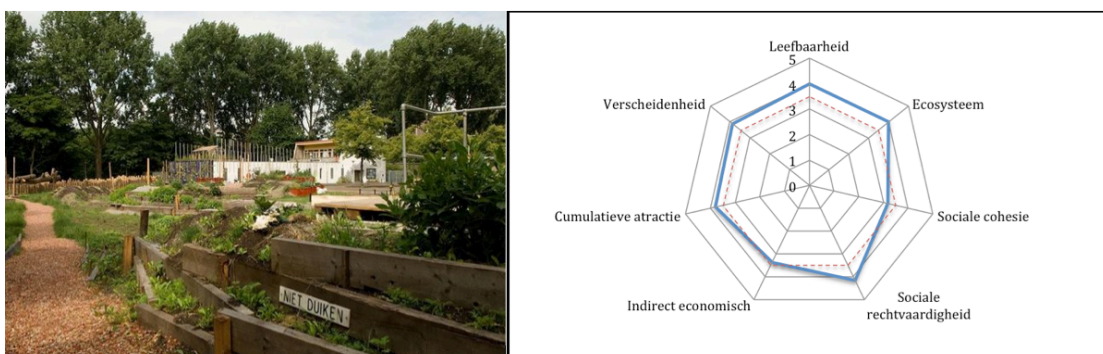
Het OLE scoort op vier van de zeven mogelijke effecten hoog. Te weten, leefbaarheid, sociale rechtvaardigheid, indirect economisch en verscheidenheid.

➤ Spiegeltuin

Categorie: Groen

Locatie: Amsterdam

Initiatief: Buurtbewoner

Figuur 4.21: Resultaat Spiegeltuin, eigen productie

De spiegeltuin scoort op vijf van de zeven mogelijke effecten hoog. Te weten, leefbaarheid, ecosysteem, sociale rechtvaardigheid, cumulatieve rechtvaardigheid en verscheidenheid.

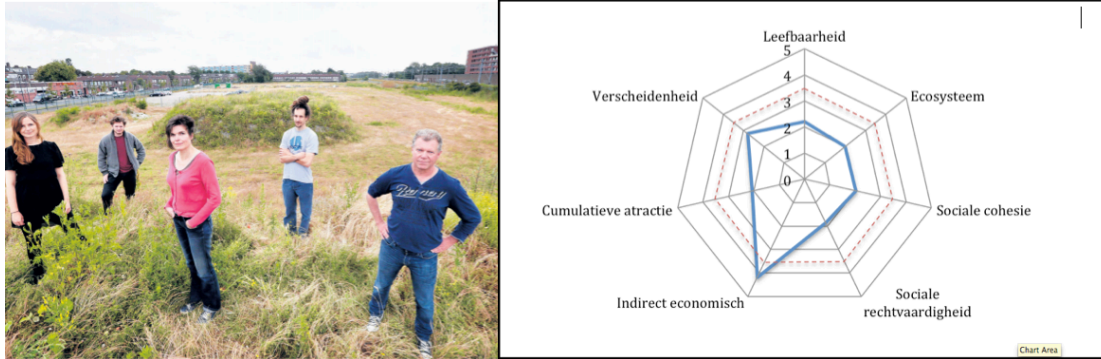
Het fenomeen tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten getoetst

➤ **Wordtvervolgd**

Categorie: Kunst & cultuur

Locatie: Breda

Initiatief: Ruimtelijk ontwerper Linda van der Linden

Figuur 4.22: Resultaat Wordtvervolgd, eigen productie

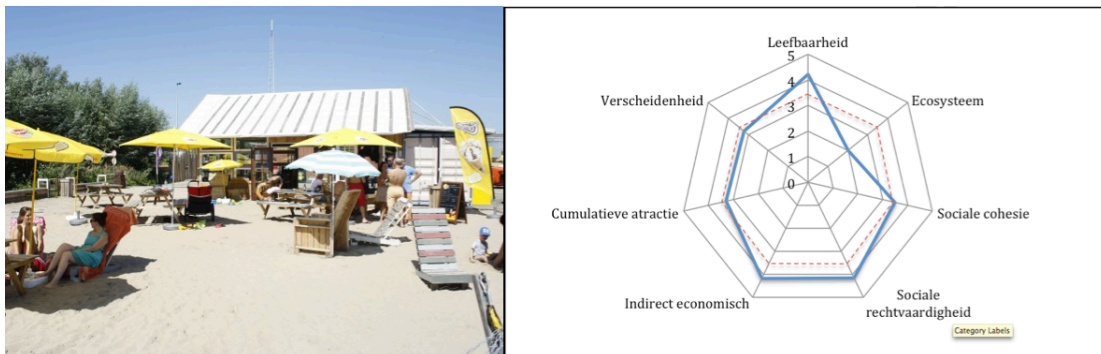
Het Wordtvervolgd project scoort op één van de zeven mogelijke effecten hoog. Namelijk indirect economisch.

➤ **Belcrum Beach**

Categorie: Recreatie

Locatie: Breda

Initiatief: Stichting BRAAK

Figuur 4.23: Resultaat Belcrum Beach, eigen productie

Het Belcrum Beach scoort op vier van de zeven mogelijke effecten hoog. Te weten, leefbaarheid, sociale cohesie, sociale rechtvaardigheid en indirect economisch. Opvallend is dat Belcrum Beach de enige case is met sociale cohesie als effect.

5 Conclusies

5.1 Inleiding

Al worden er steeds meer tijdelijke projecten ondernomen toch staat tijdelijk gebruik van braakliggende terreinen nog in de kinderschoenen. In de literatuur wordt enthousiast over het fenomeen geschreven. Er wordt algemeen uitgegaan van de hypothese dat een tijdelijke invulling beter is dan braakligging. Dat neemt niet weg dat in de praktijk tegen problemen wordt aangelopen. Een belangrijk obstakel is het vasthouden aan het traditionele integrale (project)ontwikkelingsmodel. Langzaam maar zeker groeit echter het besef dat de tijden van weleer niet terugkeren en komt er ruimte voor nieuwe zienswijzen. Ontwikkeld beheer en organische gebiedsontwikkeling benaderen braakligging veel minder als een probleem, maar veel meer als kans voor tijdelijk, nieuw gebruik dat in dienst staat van de 'spontane stad' van Urhahn (2010), de stad die constant in verandering is. In deze nieuwe ontwikkelingsmodellen is de rol van de overheid veranderd. Geen regulerende rol meer, maar met name lokale overheden moeten faciliterend en stimulerend gaan optreden. De focus komt meer te liggen op zelforganisatie. De vier cases bevestigen de veronderstelling dat beschikbare terreinen heel goed samen met bewoners, maatschappelijke organisaties en ondernemers bottom-up een tijdelijke invulling kunnen krijgen. De aanname dat tijdelijk gebruik altijd en overal positief effect heeft, wordt niet bewaarheid. Er kunnen ook negatieve effecten kleven aan tijdelijk gebruik, zoals het verzet van tijdelijk gebruikers tegen definitieve plannen. Toch overheerst het vertrouwen in de positieve werking van tijdelijk gebruik. Dat blijkt zowel uit de literatuur als uit het feit dat er naast de vele initiatieven ook steeds meer gemeentelijke en particuliere instanties zijn die hun diensten aanbieden op het gebied van tijdelijk gebruik.

Vanwege de nieuwheid van het werkterrein en de gerichtheid op afzonderlijke projecten is de aanpak nu nog vooral ad-hoc. Voldoende gegevens, om te zien wat werkt en in welke omstandigheden, ontbreken. Met de gegevens en resultaten uit dit onderzoek kan een stapje gezet worden naar een beter gestructureerde aanpak. Dit komt maatwerk en de mate van succes ten goede.

5.2 Categorieën

In de literatuur worden vanuit verschillende invalshoeken indelingen gemaakt van tijdelijk gebruik. Zo zijn er indelingen naar tijd, doel en functie. De indeling naar functie heeft zowel in de literatuur als in de beroepspraktijk de meeste aanhangers en is daarom ook in dit onderzoek als uitgangspunt genomen. In de praktijk blijkt dat veel projecten zich niet beperken tot één categorie, maar onder meer categorieën zijn onder te brengen. Daarom is de categorie multifunctioneel toegevoegd. De meest genoemde categorieën zijn:

- groen
- wonen
- recreatie
- maatschappelijk
- kunst & cultuur
- horeca
- evenementen
- energie
- multifunctioneel
- parkeren

Alhoewel er in de literatuur veel aandacht is voor indelingen van tijdelijk gebruik blijkt in de praktijk dat, als het idee van onderop komt, initiatiefnemers zich niet in eerste instantie laten leiden door een categorie. Veel meer wordt er gewerkt vanuit een eigen belang dat dan blijkt te vallen onder een bepaalde categorie. Dat betekent niet dat een indeling niet interessant is. Immers als het idee eenmaal gestalte krijgt kunnen overheden en initiatiefnemers zich laten inspireren door de beschreven categorieën en doelgericht en gestructureerd over de invulling van een braakliggend terrein gaan brainstormen.

5.3 Positieve effecten

De in de literatuur gevonden positieve effecten zijn samengevoegd tot zeven groepen.

- leefbaarheid
- ecosysteem
- sociale cohesie
- sociale rechtvaardigheid
- indirect economisch

Het fenomeen tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten getoetst

- cumulatieve attractie
- verscheidenheid

De bezochte cases laten alle vier zien dat een tijdelijke invulling, althans voor wat betreft de getoetste positieve effecten, beter is dan braakligging. Verloedering en verval worden gestopt en het nare gevoel dat een gebied “vergeten” wordt en dat het niemand interesseert dat er naast zo’n gebied ook gewoond en gewerkt wordt, wordt weggenomen. De ergernis van de bewoners en ondernemers verdwijnt en de leefbaarheid krijgt een positieve impuls. Tijdelijk gebruik zorgt er soms voor dat de plek weer op de kaart wordt gezet en dat ook buitenstaanders de locatie weten te vinden en er activiteiten ontplooiën. De zogenaamde magneetwerking. Dit komt terug in twee van de vier cases. Bij het OLE worden sinds de ontwikkeling lege winkelruimten weer gevuld door nieuwe ondernemers. Bij Belcrum Beach komt in een interview naar voren dat op het voormalige industrieterrein geleidelijk nieuwe bedrijfjes zich vestigen sinds Belcrum Beach open ging.

Of het tijdelijk gebruik de definitieve invulling positief dan wel negatief beïnvloedt kan uit dit onderzoek niet worden opgemaakt. Er wordt in de literatuur wel geïnsinueerd dat in het kader van de zich ontwikkelende stad er een positief effect van tijdelijk gebruik mag worden verwacht voor de toekomst. Tijdelijk gebruik wordt daarbij gezien als proeftuin en als min of meer experimentele fase in een stedelijk ontwikkelingsproces. Dat is een mooie gedachte, maar of het ook zo gaat werken zal de toekomst leren.

5.4 De effecten in de praktijk

In hoeverre de te verwachten positieve effecten van tijdelijk gebruik in de cases terugkomen is te zien in tabel 5.1.

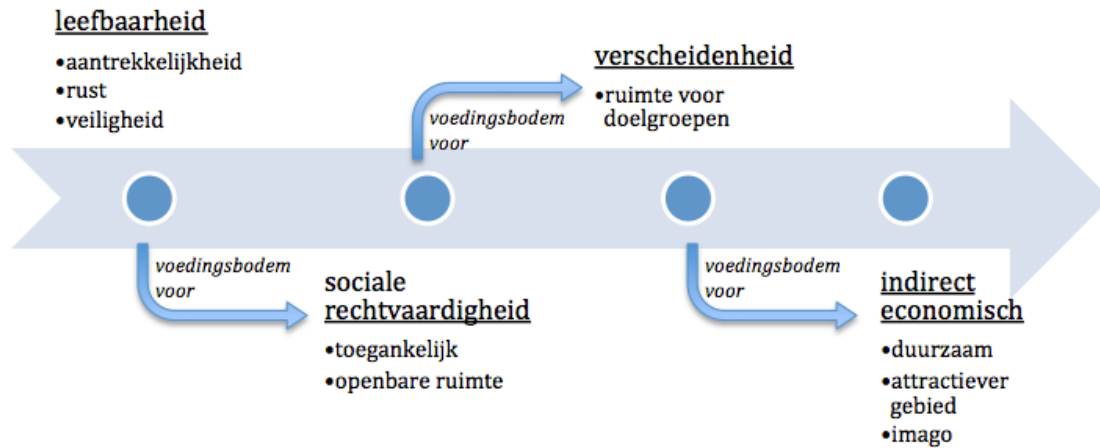
Tabel 5.1: Cases met effecten, eigen productie

	Spiegeltuin	OLE	Belcrum Beach	Wordtvervolgd
Leefbaarheid	X	X	X	
Sociale rechtvaardigheid	X	X	X	
Verscheidenheid	X	X		
Indirect economisch		X	X	X
Cumulatieve attractie	X			
Ecosysteem	X			
Sociale cohesie			X	

Anders dan uit de tabel misschien blijkt, worden alle bezochte projecten als succesvol ervaren. Ook Wordtvervolgd, waarbij slechts één van de mogelijke positieve effecten wordt gemeten. Het succes hangt klaarblijkelijk niet af van het aantal positieve effecten, maar is sterk afhankelijk van de waardering die het project van direct betrokkenen krijgt. De geruststellende gedachte dat de locatie niet werd vergeten, maakte dit project voor de omwonenden al succesvol. Het volgens tabel 5.1 meest succesvolle project, namelijk de Spiegeltuin, roept ondanks alle gemeten positieve effecten bij een aantal buurtbewoners ook ergernis op. Datzelfde is geconstateerd bij OLE. Anders gezegd, meetbare positieve effecten zijn niet altijd een garantie voor een positieve waardering. Voorzichtig mag geconcludeerd worden dat de zienswijze, dat invulling altijd beter is dan leegstand, bevestigd wordt in dit kleinschalige onderzoek.

In drie van de vier cases valt op dat een aantal effecten elkaar beïnvloeden en versterken. Als de leefbaarheid op een locatie door het tijdelijk gebruik wordt verbeterd, is er een grote kans dat de sociale rechtvaardigheid toeneemt. Als de sociale rechtvaardigheid groeit, beïnvloedt dat de verscheidenheid in positieve zin. En dat is weer een gunstige voorwaarde voor het indirect economisch effect. Het OLE in Groningen is een mooi voorbeeld van deze trapsgewijze opbouw van effecten (figuur 5.1).

Het fenomeen tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten getoetst

Figuur 5.1: Verbanden effecten, eigen productie

5.5 Niet waargemaakte effecten

Het is een illusie om te denken dat ieder tijdelijk gebruik alle positieve effecten maximaal tot gevolg heeft. De casestudies tonen dit aan en in tabel 5.1 is dat te zien. Wellicht is het zo dat de positieve effecten die niet of niet optimaal worden gerealiseerd toch haalbaar zijn.

Bij OLE wordt wel cumulatieve attractie (amusements- en educatieve waarde) gemeten, maar niet zodanig dat van een positief effect sprake is. Het element amusement is voldoende aanwezig om positief uit de bus te komen, het element educatief is echter in te geringe mate aanwezig. Dat komt waarschijnlijk omdat bij dit project de focus niet ligt op het educatieve, maar het wordt er wel in meegenomen. Ook wat betreft het ecosysteem kan gezegd worden dat de focus daar niet lag en er onvoldoende elementen aanwezig zijn om van een positief effect te kunnen spreken. OLE heeft alleen maar gras en een enkele plantenbak. Al voelen gebruikers van de locatie zich welkom, de sociale cohesie is niet significant toegenomen. Mogelijk komt dat omdat de buurtbewoners niet echt bij het project betrokken zijn. Het is meer een project van en voor ondernemers.

Alhoewel de Spiegeltuin een duurzaam karakter heeft, wordt niet hoog gescoord op het indirect economisch effect. Dat zou kunnen zijn omdat deze tuin te weinig invloed op de wijk heeft om het imago ervan te verbeteren en om niet-direct-omwonenden te enthousiasmeren. Wat de sociale cohesie betreft kan gezegd worden dat ook hier de bewoners zich niet erg betrokken voelen bij de tuin al voelen ze zich er wel welkom.

Het fenomeen tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten getoetst

Dat het Wordtvervolgd project slechts op één van de positieve effecten scoort, zou te maken kunnen hebben met het feit dat het zo'n specifiek doel dient, namelijk de treinreizigers een positiever beeld van Breda geven. Dat hoeft nog niet te zeggen dat deze omstandigheid meerdere positieve effecten in de weg staat. Het grootste obstakel voor andere effecten lijkt het hek dat om het terrein staat waardoor de kunstwerken alleen op afstand te bekijken zijn. Dat nodigt niet uit.

Op het Belcrum Beach komt een selecte groep mensen af, vooral ouders met kleine kinderen. Dit betekent dat de verscheidenheid niet groot is. Om dezelfde redenen als bij OLE komen cumulatieve attractie en ecosysteem niet als uitgesproken positief effect naar voren.

Alhoewel nader onderzoek nodig is lijkt het erop dat het aanbeveling verdient om bij de inrichting van een tijdelijk locatie in ieder geval de toegankelijkheid ruim en uitnodigend te maken, de locatie goed in te richten met zo mogelijk meerdere functies en als doel te stellen dat verschillende groepen in de samenleving worden aangesproken en er baat bij hebben. Alleen de direct betrokkenen activeren lijkt niet voldoende. Ook moet er aandacht zijn voor niet direct betrokkenen zoals wijk- of stadsbewoners.

6 Gewenst onderzoek & reflectie

6.1 Gewenst onderzoek

De inventarisatie van positieve effecten in dit kleinschalige onderzoek is slechts een verkennende stap. Interessant is het om meerdere projecten te bezoeken en in kaart te brengen. Er kan worden gekozen om projecten te onderzoeken uit eenzelfde categorie en zo te kijken wat de succesfactoren zijn bij die projecten. Er kan ook worden gekozen voor meerdere projecten uit verschillende categorieën om zo te bepalen welke categorieën het goed doen.

In de literatuur wordt gesteld dat tijdelijk gebruik financieel aantrekkelijk zou zijn. In dit onderzoek naar de effecten is dit aspect buiten beschouwing gebleven. Niettemin is het belangrijk om te weten hoe het financiële kosten-baten plaatje van tijdelijk gebruik eruit ziet. Wegen de kosten op tegen de baten? In hoeverre heeft het tijdelijk gebruik invloed op de grondprijzen en huizenprijzen in de omgeving?

Zowel bij de bezochte projecten als in de literatuur wordt de behoefte uitgesproken om aan de hand van een stappenplan de mogelijkheden van tijdelijk gebruik te kunnen onderzoeken. Er heerst bijvoorbeeld veel onduidelijkheid over het beleid van gemeenten, waardoor enthousiaste initiatiefnemers nogal eens met hun hoofd tegen de muur lopen en niets dan tegenwerking ervaren. Niet dat gemeenten expres tegenwerken, maar de initiatiefnemer weet niet bij wie moet worden aangeklopt en de gemeente weet dit soms zelf ook niet. TAB heeft een voorbeeldenboek gemaakt waarin ook informatie staat over de juridische voorwaarden van tijdelijk gebruik. Aan de hand van dit boek zou een stappenplan ontworpen kunnen worden. Met wellicht als uiteindelijk doel een (gemeentelijk) loket waar alle informatie over tijdelijk gebruik samenkomt en voor iedereen beschikbaar is. Een onderzoek naar de haalbaarheid van zo'n loket is wenselijk.

6.2 Reflectie

In de publiciteit is vrijwel uitsluitend aandacht voor de negatieve kant van de braakligging, namelijk de enorme verliezen die op de grond geleden worden. Zoveel langdurig braakliggende terreinen die niet gebruikt worden en waar geen zicht op

Het fenomeen tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten getoetst

bebouwing is op korte termijn, dat moet anders, beter kunnen. Vanuit die gedachte is aan dit onderzoek begonnen. Dat er ook een andere, onderbelichte kant is, werd tijdens dit onderzoek duidelijk. In binnen –en buitenland wordt ruimte gegeven aan en werk gemaakt van tijdelijk gebruik. Veel meer dan de publiciteit doet vermoeden.

Het was moeilijk om de beperkingen van een beschrijvend onderzoek in het oog te houden. Er is nog zoveel dat nader onderzocht kan worden. Omdat de tijd ontbrak om meer projecten te bezoeken zijn slechts vier projecten bezocht en zijn ook slechts vier van de tien categorieën tijdelijk gebruik getoetst op positieve effecten.

Afgaand op het literatuuronderzoek en op de onderzochte projecten lijkt het fenomeen tijdelijk gebruik een succes story te zijn. Echter, niet alleen het aantal cases is te beperkt, ook blijven teveel aspecten van tijdelijk gebruik én in de literatuur én in dit onderzoek buiten beschouwing om met recht van een succes verhaal te mogen spreken. De positieve algemeen maatschappelijke effecten die zijn geïnventariseerd en op de vier locaties zijn gevonden zeggen niks over de kosten-baten analyse en niks over de belangen van particuliere en/of publieke eigenaren. Voor het al dan niet succesvol zijn van tijdelijk gebruik moeten meerdere aspecten positief beoordeeld worden. Om een completer beeld van het fenomeen tijdelijk gebruik te kunnen schetsen, zullen de mogelijke positieve effecten in samenhang moeten worden beoordeeld met andere te identificeren aspecten. Zo is het belangrijk dat een kosten-baten analyse een positief saldo oplevert en moeten bijvoorbeeld niet alleen de maatschappelijke belangen in ogenschouw worden genomen, maar ook de gerechtvaardigde belangen van bijvoorbeeld grondeigenaren. Niet onderzocht, maar wel belangrijk is te weten wat de invloed is op de definitieve invulling. Ook moeten de juridische voetangels en klemmen inzichtelijk worden gemaakt. Pas dan kan gegeneraliseerd worden naar een algemene theorie over tijdelijk gebruik.

Dat vanuit de stedelijke ontwikkeling het tijdelijk gebruik als proeftuin en experiment gericht op de toekomst gezien kan worden, is al eerder genoemd, maar dit onderzoek leerde dat hetzelfde opgaat voor gebruikers. Ook initiatiefnemers en andere gebruikers grijpen bij tijdelijke projecten veelal de kans

Het fenomeen tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten getoetst

aan om uit te vinden of een activiteit, en dat kan van alles zijn, levensvatbaar is. Het doel is om na verloop van tijd als de activiteit succesvol is, deze elders in de gevestigde orde voort te zetten. Dit kan gezien worden als een positief effect dat in dit onderzoek niet is meegenomen. Belangrijk is dat de tijdelijkheid niet uit het oog wordt verloren. Er moet gekeken worden voorbij het tijdelijke. Dat vergt een grote dosis flexibiliteit, maar kan een hoop kennis en ervaring opleveren.

Over de veranderende rol van de overheid is veel gezegd. De overheid moet terugtreden. De roep om een terugtrekkende overheid houdt echter het gevaar in dat initiatiefnemers geconfronteerd worden met een afwezige overheid. Dat is geenszins de bedoeling. Er is een sterke behoefte aan kaders die houvast bieden en sturing geven aan de onzekerheden bij de uitvoering van het tijdelijke project. Die rol is bij uitstek de rol die gemeenten moeten vervullen.

Meer publiciteit en daardoor meer bekendheid met het fenomeen tijdelijk gebruik zou een enorme steun in de rug kunnen zijn voor mensen die wel ideeën hebben, maar aarzelen omdat ze niet weten hoe en waar te beginnen. Particuliere bureaus die zich bezig houden met tijdelijk gebruik zouden de mogelijkheden van tijdelijk gebruik meer onder de aandacht van het grote publiek kunnen brengen. De kans dat meer mensen over de drempel stappen en werk maken van tijdelijk gebruik ligt dan voor de hand. Ook wordt het makkelijker een plan tot uitvoer te brengen omdat door de publiciteit initiatiefnemers worden geïnformeerd en niet steeds zelf het wiel hoeven uit te vinden. Met een kritische blik kijken naar welk type tijdelijk invulling wenselijk en haalbaar is, is een voorwaarde voor succes.

Duurzaamheid komt in dit onderzoek naar voren als positief effect. Veel meer dan een positief effect kan duurzaamheid gezien worden als een eigenschap van tijdelijk gebruik. Gedwongen door de tijdelijkheid kan het haast niet anders dan dat gewerkt wordt met verplaatsbare en op hergebruik gerichte elementen. Wat dat betreft is tijdelijk gebruik bij uitstek een proeftuin voor duurzaamheid. Tijdelijkheid en duurzaamheid lijken hand in hand te gaan.

Succesvol tijdelijk gebruik heeft als keerzijde dat het tijdelijk is. Het is erg om een project dat in een behoefte voorziet, op te moeten breken omdat het moet wijken voor de definitieve invulling van de stilgevallen locatie. Dit lot is het surf dorp FAST in Scheveningen beschoren en initiatiefnemers en gemeente zijn naarstig op

Het fenomeen tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten getoetst

zoek naar een nieuwe locatie die, zo blijkt in de praktijk, moeilijk te vinden is⁶. In de literatuur is daar nauwelijks aandacht voor.

Aan de hand van de bevindingen in dit onderzoek en anders dan de publiciteit soms doet geloven, kunnen braakliggende terreinen gezien worden als een kans en uitdaging.

Het was moeilijk tot conclusies te komen. Er spelen zoveel zaken die om nader onderzoek vragen. Desalniettemin ben ik me ervan bewust dat de resultaten van mijn onderzoek onderdeel kunnen uitmaken van het grotere geheel. Dat maakt mijn scriptie waardevol.

⁶ Zie: <http://shakabra.nl/nieuws/sloophamer-voor-f-a-s-t-surfdorp-staat-klaar/>

7 Bronnenlijst

- Alfasi, N., Portugali, J. (2007). Planning rules for a self-planning city. *Planning Theory*, 6, 164-182
- Baarda, B. (2014). *Dit is onderzoek!*. Groningen, Nederland: Noordhoff Uitgevers.
- Bear, W. (1997). General Plan Evaluation Criteria: An Approach to Making Better Plans. *Journal of the American Planning Association*, 63, 329-344
- Bishop, P., Williams, L. (2012). *The Temporary City*. Routledge: London.
- Blumner, N. (2006). *planning for the unplanned: Tools and techniques for interim use in Germany and the United States*. Berlijn: Deutsches Institut für Urbanistik.
- Boeije, H. (2005). *Analyseren in kwalitatief onderzoek, denken en doen*. Amsterdam: Boomonderwijs.
- Boonstra, B., Boelens, L. (2011). Self-organization in urban development: towards a new perspective on spatial planning. *Urban Research and Practice*, 4, 99-122
- Bouw 't zelf*. (2013, 18 november). TV, Tegenlicht, 21:00.
- Bryman, A. (2008). *Social Research Methods*. Oxford: Oxford University Press.
- Derix, G. (2012). *Tijdelijkheid als toekomst*. Utrecht: Innovatienetwerk.
- DTZ Zadelhoff. (2009). *Zonder financiering geen markt*. Utrecht: DTZ Zadelhoff.

Commission of the European Communities (CEC). (1997). *The EU Compendium of Spatial Planning Systems and Policies*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

Havik, K., Patteeuw, V., & Teerds, H. (2011). Het onvoorziene in planning, ontwerp en beheer. *Oase 85*, 2, 3-6.

Hay, I. (2010). *Qualitative Research Methods in Human Geography*. Oxford, Canada: Oxford University Press.

Janssen-Jansen, L.B., J. Woltjer (2010) British Discretion in Dutch Planning: Establishing a comparative perspective for regional planning and local development in the Netherlands and the UK. *Land Use Policy*, 27, 906-916

Jacobs, J. (1961). *The Death And Life Of Great American Cities*. New York: The Modern Library

Kompier, V. (2009). Tijdelijkheid als nieuw stadsontwikkelingsconcept. *Rooilijn*, 6, 434-441.

Kompier, V., Cevaal, M. (2011). Tijdelijk ruimtegebruik: Kansen en onmogelijkheden. *Rooilijn 44,6*, 440-447.

Kramer, B. (2013). *Spiegel tuin*.

Geraadpleegd op 21 juni 2014, van

http://maps.amsterdam.nl/braakliggende_terreinen/Downloads/Boekje_A4%20liggende_DEF_lowres.pdf

Leenes, J. (2011). Open Lab Ebbinge, *S+RO*, 6, 24-25.

Maat, A., Janssen-Jansen, L., Kuijter, G., & Woutersen-Vreman, H. (2012, 8 oktober).

- Mak, A. (2012). *Spoorzone Delft; tunnels graven en bruggen slaan*. Den Haag: Vastgoed sociëteit Haaglanden.
- Measham, T. (2008). Social Learning Through Evaluation: A Case Study of Overcoming Constraints or Management of Dryland Salinity. *Environmental Management*, 43, 1096-1107
- Meerkerk, I., Boonstra, B., Edelenbos, J. (2013). Self-organisation in urban regeneration: A two case Comparative Research. *European Planning Studies*, 21, 1630-1652
- Meeus, B., Scheurmans, N., & Vermeiren, K. (2010). Aandacht voor ruimte en tijd. *AGORA*, 3, 4-7.
- Morales, A. (2010). Planning and the Self-Organization of Marketplaces. *Journal of Planning Education and Research*, 30, 182-197
- Nederhand, J., Bekkers, V., Voorberg, W. (2014). *Self-organization and the role of government: ho wand why does self-organization evolves in the shadow of hierarchy?* Rotterdam: Erasmus University Rotterdam
- Németh, J., Langhorst, J. (2013). Rethinking urban transformation: Temporary uses for vacant land. *Cities*, 40, 143-150.
- Nillesen, A. L., Flüggen, G., Dooghe, D., Swildens, A. B. (2011). *Inspiratieboek Tijdelijk Anders Bestemmen*. D.EFAC.TO: Rotterdam.
- Oliveira, V., Pinho, P. (2010). Evaluation in Urban Planning: Advances and Prospects. *Journal of Planning Literature*, 24, 343-361
- Oosting, K. (2010). Tijd als strategische partner. *AGORA*, 3, 31-34.

Het fenomeen tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten getoetst

Overmeyer, Klaus (2007). *'Urban Pioneers, temporary use and development in Berlin'*, Berlijn: Senatsverwaltung für Stadsontwikkeling & jovis Verlag.

Poelman, F. (12 september 2013) Vrije invulling' Open Lab Ebbinge op de perfecte plek. *Dagblad van het Noorden*, p. 18

Reynolds, E. (2011). Interwhile uses. *Journal of Urban Regeneration and Renewal*, 4, 371–380.

Ruimtelijke gevolgen van Het Nieuwe Werken. *FMM*,
Geraadpleegd op 24 juli 2014, van
<http://www.fmm.nl/topics/het-nieuwe-werken/achtergrond/ruimtelijke-gevolgen-van-het-nieuwe-werken>

Schutten, I. (2011). Tijd als instrument voor waardeontwikkeling. *Oase* 85 , 2, 88-100.

Schutten, I. (2012). Ronde tafelgesprek over stedelijke ontwikkeling in de tussentijd. *Stedenbouw + Ruimtelijke Ordening* , 2, 30-35.

Schutten, I. (2012). *Van tijdelijk gebruik naar ontwikkelend beheer*. Den Haag: Raad voor Leefomgeving en Infrastructuur.

Smeenk, I. (2011). *Juridische handreiking voor Tijdelijk Anders Bestemmen (TAB)*.
Deltares: Delft

Studio Papaver. (2012). *Manifest voor een waarlijke tussentijd vanuit een intens begrip van de stad*.

Geraadpleegd op 12 juni 2014, van
http://www.studiopapaver.com/wordpress/wp-content/uploads/2012/07/Manifest_Studio-Papaver.pdf

Swanborn, P. (2008). *Case-study's: wat, waar en hoe?*. Amsterdam: Boom Onderwijs

Talen, E. (1996). Do Plans Get Implemented? A Review of Evaluation in Planning.
Journal of Planning Literature, 10, 248-259

Thiel, S. v. (2010). *Bestuurskundig onderzoek: een methodologisch inleiding*. Bussum:
Coutinho.

Urhahn Urban Design. (2010). *The Spontaneous City*. Amsterdam: Bis Publishers.

Vriesema, I. (2014, 10 juli). Gemeenten: alle hoop op participerende burger. *NRC*,
Geraadpleegd op 24 juli 2014, van
[http://www.nrc.nl/nieuws/2014/07/10/gemeenten-alle-hoop-op-participerende-
burger/](http://www.nrc.nl/nieuws/2014/07/10/gemeenten-alle-hoop-op-participerende-burger/)

Wolf, R., Gras, A. (2013). Natuur op onverwachten plaatsen. *Zuid-Hollands
Landschap*, 1, 4-5.

Zeeuw, F. d. (2013). *Werkzame ontwikkelstrategieën*. Delft: Praktijkleerstoel
gebiedsontwikkeling TU Delft.

8 Bijlagen

Bijlage A – Observatielijst

Bijlage B – Enquête

Bijlage C – Samengevoegde resultaten cases

8.1 Bijlage A

Eerste indruk

...

Omgeving (direct betrokkenen)

...

Aanwezigheid van water, gras, bosjes, bomen, fruit en/of groente

score	0	1	2	3	4	5
aanwezig	0	0	0	0	0	0

Duurzaam karakter

score	0	1	2	3
verplaatsbaar	0	0	0	0
materialen	0	0	0	

De educatieve waarde

score	0	1
buurt	0	0
school	0	0
extern leerdoel 1	0	0
extern leerdoel 2	0	0
extern leerdoel 3	0	0

8.2 Bijlage B

Algemeen

Achtergrond o bewoner buurt / stad
 o ondernemer buurt / stad
 o bezoeker
 Geslacht man/vrouw
 Leeftijd jaar

	1	2	3	4	5	
<u>Leefbaarheid</u>	matig				zeer sterk	n.v.t.
Het komt ten goede van de aantrekkelijkheid van de locatie	0	0	0	0	0	0
Ik kan hier komen voor mijn rust	0	0	0	0	0	0
Ik voel me hier veilig	0	0	0	0	0	0
<u>Sociale cohesie</u>						
Ik heb hier ontmoetingen	0	0	0	0	0	0
Ik voel me hier welkom	0	0	0	0	0	0
Ik voel me hier betrokken	0	0	0	0	0	0
<u>Sociale rechtvaardigheid</u>						
Iedereen is hier welkom	0	0	0	0	0	0
Ik ervaar deze plek als een openbare ruimte	0	0	0	0	0	0
<u>Indirect economisch</u>						
Het tijdelijk gebruik maakt het gebied attractiever	0	0	0	0	0	0
Het tijdelijk gebruik is goed voor het imago van de wijk	0	0	0	0	0	0
<u>Cumulatieve attractie</u>						
Het tijdelijk gebruik is een toevoeging op de amusementswaarde	0	0	0	0	0	0
<u>Verscheidenheid</u>						
Deze plek kent een verscheidenheid aan bezoekers	0	0	0	0	0	0

8.3 Bijlage C

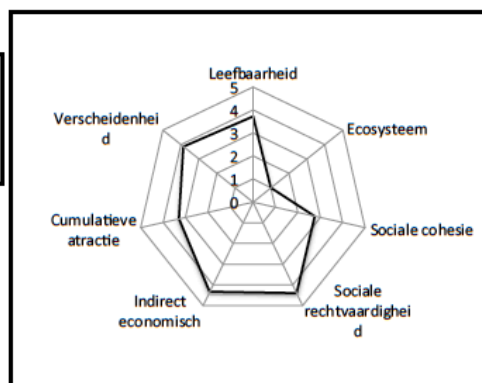
Samengevoegde resultaten Open Lab Ebbing (OLE), Groningen

Project:	OLE
Type:	Multifunctioneel
Locatie:	Groningen

Respondent	bb bewoner buurt bs bewoner stad respondenten 14																Gemiddelde
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	
Enquête																	
Algemeen																	
Respondent	bb	bb	bb	bb	bb	bb	bs	bs	bs	bs	bs	bs	bs	bs	bs	bs	
Geslacht	v	v	v	m	m	v	m	m	m	v	m	v	m	v			
Leeftijd	24	36	37	37	41	24	25	30	34	41	46	44	40	36			
Leefbaarheid																	
Aantrekkelijkheid locatie	5	4	4	5	5	4	4	4	4	3	5	4	4	3			
Rust	3	4	3	3	1	2	4	3	2	4	2	3	2	4			
Veiligheid	3	3	4	4	4	4	5	5	5	5	4	3	4	5			
<i>Gemiddeld</i>	3,67	3,67	3,67	4	3,33	3,33	4,33	4	3,67	4	3,67	3,33	3,33	4			
Sociale cohesie																	
Meer ontmoetingen	2	2	2	2	1	4	4	1	3	2	1	3	1	1			
Meer welkom	4	4	4	4	4	5	5	3	4	5	3	4	3	3			
Betrokken	2	1	1	1	1	3	4	1	4	4	1	5	1	3			
<i>Gemiddeld</i>	2,67	2,33	2,33	2,33	2	4	4,33	1,67	3,67	3,67	1,67	4	1,67	2,33			
Sociale rechtvaardigheid																	
Voor iedereen	4	5	3	5	4	4	4	4	4	5	4	3	4	3			
Openbare ruimte	4	5	5	5	4	5	4	5	5	5	5	5	5	5			
<i>Gemiddeld</i>	4	5	4	5	4	4,5	4	4,5	4,5	5	4,5	4	4,5	4			
Indirect economisch																	
Attractiever gebied	5	4	4	5	5	4	3	5	5	5	5	5	4	3			
Imago	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	3			
<i>Gemiddeld</i>	5	4,5	4,5	5	5	4,5	4	5	5	5	5	5	4,5	3			
Cumulatieve attractie																	
Amusementswaarde	2	4	4	4	4	3	4	3	4	4	2	3	5	4			
<i>Gemiddeld</i>	2	4	4	4	4	3	4	3	4	4	2	3	5	4			
Verscheidenheid																	
Doelgroepen	3	5	5	4	4	4	5	4	2	5	4	3	3	3			
<i>Gemiddeld</i>	3	5	5	4	4	4	5	4	2	5	4	3	3	3			

Observatie	Score
Duurzaam karakter	4
Educatieve waarde	3
Meerwaarde milieu	1

Interview	veiligheid
	levendigheid
	imago
	aantrekkelijkheid
	ontspanning

Enquête & observatie*	
Leefbaarheid	3,71
Ecosysteem	1
Sociale cohesie	2,76
Sociale rechtvaardigheid	4,39
Indirect economisch	4,32
Cumulatieve attractie	3,29
Verscheidenheid	3,86

* Gemiddelde scores van enquête & observatie

Het fenomeen tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten getoetst

Samengevoegde resultaten Spiegeltuin, Amsterdam

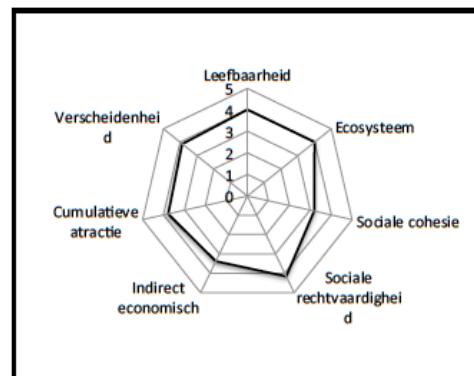
Project:	Spiegeltuin
Type:	Groen
Locatie:	Amsterdam

Respondent	bb bewoner buurt bs bewoner stad respondenten 16																Gemiddelde
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	
Enquête																	
Algemeen																	
Respondent	bb	bb	bb	bb	bb	bb	bb	bb	bb	bb	bb	bb	bb	bs	bb	bb	
Geslacht	v	v	v	v	m	m	m	m	m	m	m	m	m	m	v	m	
Leeftijd	28	38	57	67	17	34	25	30	34	39	43	47	61	31	64	38	
Leefbaarheid																	
Aantrekkelijkheid locatie	4	3	4	3	2	5	4	4	4	5	3	4	4	4	4	5	3,88
Rust	3	4	5	4	3	4	4	3	3	4	4	3	3	4	4	5	3,75
Veiligheid	3	4	4	5	4	5	5	5	5	5	4	3	3	5	5	5	4,38
<i>Gemiddeld</i>	3,33	3,67	4,33	4	3	4,67	4,33	4	4	4,67	3,67	3,33	3,33	4,33	4,33	5	4
Sociale cohesie																	
Meer ontmoetingen	4	2	5	1	2	4	4	1	3	4	5	3	2	1	4	5	3,13
Meer welkom	5	3	4	2	3	5	5	3	4	4	5	4	2	2	4	4	3,69
Betrokken	4	2	5	1	1	4	4	1	4	3	3	2	1	1	5	3	2,75
<i>Gemiddeld</i>	4,33	2,33	4,67	1,33	2	4,33	4,33	1,67	3,67	3,67	4,33	3	1,67	1,33	4,33	4	3,19
Sociale rechtvaardigheid																	
Voor iedereen	5	4	4	2	3	5	4	4	4	5	4	4	3	3	4	4	3,88
Openbare ruimte	4	4	4	4	4	5	4	5	5	5	5	4	3	5	5	5	4,44
<i>Gemiddeld</i>	4,5	4	4	3	3,5	5	4	4,5	4,5	5	4,5	4	3	4	4,5	4,5	4,16
Indirect economisch																	
Attractiever gebied	1	3	3	1	2	5	3	2	2	3	4	3	2	1	1	3	2,44
Imago	3	4	3	3	3	5	2	5	3	2	5	3	4	1	1	2	3,06
<i>Gemiddeld</i>	2	3,5	3	2	2,5	5	2,5	3,5	2,5	2,5	4,5	3	3	1	1	2,5	2,75
Cumulatieve attractie																	
Amusementswaarde	5	2	3	3	3	4	4	3	4	3	5	3	4	4	3	4	3,56
<i>Gemiddeld</i>	5	2	3	3	3	4	4	3	4	3	5	3	4	4	3	4	3,56
Verscheidenheid																	
Doelgroepen	4	4	4	2	4	3	5	4	3	4	3	4	5	3	5	5	3,88
<i>Gemiddeld</i>	4	4	4	2	4	3	5	4	3	4	3	4	5	3	5	5	3,88

Observatie	Score
Duurzaam karakter	4
Educatieve waarde	4
Meerwaarde milieu	4

Interview	sociale cohesie ontspanning aantrekkelijkheid amusement educatief
------------------	---

Enquête & observatie*	
Leefbaarheid	4
Ecosysteem	4
Sociale cohesie	3,19
Sociale rechtvaardigheid	4,16
Indirect economisch	3,38
Cumulatieve attractie	3,78
Verscheidenheid	3,88

* Gemiddelde scores van enquête & observatie

Het fenomeen tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten getoetst

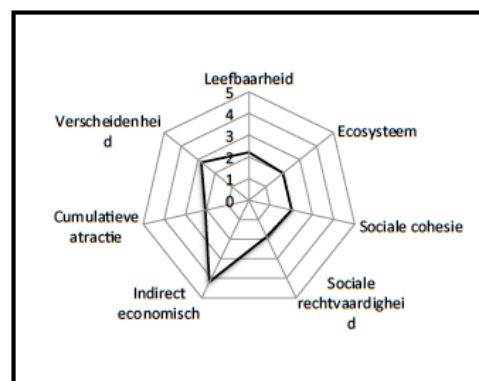
Samengevoegde resultaten Wordtvervolgd, Breda

Project:	Wordtvervolgd
Type:	Kunst & cultuur
Locatie:	Breda

	Respondent	bb bewoner buurt bs bewoner stad respondenten 15															Gemiddelde
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
Enquête																	
Algemeen																	
Respondent		bb	bb	bb	bb	bb	bb	bb	bb	bb	bb	bb	bb	bb	bs	bs	
Geslacht		v	v	v	v	v	m	m	m	m	m	m	m	m	m	m	
Leeftijd		24	28	46	47	56	24	28	36	39	42	52	63	64	21	37	
Leefbaarheid																	
Aantrekkelijkheid locatie		5	4	5	4	4	4	3	3	4	3	1	2	4	4	4	
Rust		2	1	2	2	2	2	1	1	2	1	1	1	1	1	3	
Veiligheid		2	1	2	2	2	2	1	1	1	1	1	2	1	1	2	
<i>Gemiddeld</i>		3	2	3	2,67	2,67	2,67	1,67	1,67	2,33	1,67	1	1,67	2	2	3	3,6
Sociale cohesie																	
Meer ontmoetingen		3	1	3	2	1	3	2	4	2	2	3	2	2	2	2	
Meer welkom		2	3	2	4	2	2	3	4	1	1	1	3	3	4	1	
Betrokken		2	1	1	3	1	1	2	1	1	1	2	1	2	1	1	
<i>Gemiddeld</i>		2,33	1,67	2	3	1,33	2	2,33	3	1,33	1,33	2	2	2,33	2,33	1,33	2,27
Sociale rechtvaardigheid																	
Voor iedereen		4	1	1	4	1	3	4	2	3	1	1	2	3	3	3	
Openbare ruimte		1	1	3	1	4	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
<i>Gemiddeld</i>		2,5	1	2	2,5	2,5	2	2,5	1,5	2	1	1	1,5	2	2	2	2,4
Indirect economisch																	
Attractiever gebied		3	1	3	4	2	4	3	4	3	2	1	4	4	3	5	
Imago		4	1	5	3	4	5	4	2	4	4	1	3	5	5	5	
<i>Gemiddeld</i>		3,5	1	4	3,5	3	4,5	3,5	3	3,5	3	1	3,5	4,5	4	5	3,07
Cumulatieve attractie																	
Amusementswaarde		4	1	3	2	4	3	2	4	1	4	3	5	4	3	4	
<i>Gemiddeld</i>		4	1	3	2	4	3	2	4	1	4	3	5	4	3	4	3,13
Verscheidenheid																	
Doelgroepen		3	1	3	3	3	3	2	5	3	2	2	4	3	2	3	
<i>Gemiddeld</i>		3	1	3	3	3	3	2	5	3	2	2	4	3	2	3	2,8

Observatie	Score
Duurzaam karakter	5
Educatieve waarde	1
Meerwaarde milieu	2

Interview aantrekkelijkheid gerust stelling

*** Gemiddelde scores van enquête & observatie**

Enquête & observatie*	Score
Leefbaarheid	2,2
Ecosysteem	2
Sociale cohesie	2,02
Sociale rechtvaardigheid	1,87
Indirect economisch	4,18
Cumulatieve attractie	2,07
Verscheidenheid	2,8

Het fenomeen tijdelijk gebruik en de te verwachten positieve effecten getoetst

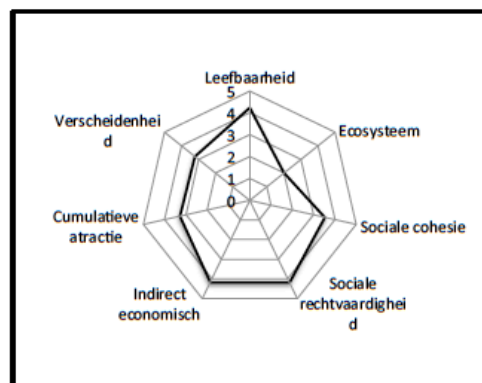
Samengevoegde resultaten Belcrum Beach, Breda

Project:	Belcrum Beach
Type:	Recreatie
Locatie:	Breda

Enquête	Respondent	bb bewoner buurt bs bewoner stad respondenten 14																Gemiddelde
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	
Algemeen																		
Respondent		bb	bb	bb	bs	bs	bs	bs	bs	bs	bs	bb	bb	bs	bb			
Geslacht		v	v	m	v	v	v	v	v	m	m	m	v	v	m			
Leeftijd		31	38	24	28	39	41	42	64	34	38	26	27	46	38			
Leefbaarheid																		
Aantrekkelijkheid locatie		3	3	4	3	4	4	4	4	3	4	3	4	4	4			3,64
Rust		5	5	5	4	3	5	5	3	5	5	4	5	4	5			4,5
Veiligheid		5	5	4	5	5	4	4	4	5	5	4	4	5	5			4,57
<i>Gemiddeld</i>		4,33	4,33	4,33	4	4	4,33	4,33	3,67	4,33	4,67	3,67	4,33	4,33	4,67			4,24
Sociale cohesie																		
Meer ontmoetingen		4	4	2	3	4	2	3	5	4	3	3	3	4	4			3,43
Meer welkom		5	4	4	4	5	4	4	4	4	4	4	4	5	4			4,21
Betrokken		4	2	3	2	5	1	2	5	3	2	3	3	3	4			2,93
<i>Gemiddeld</i>		4,33	3,33	3	3	4,67	2,33	3	4,67	3,67	3	3,33	3,33	4	3,67			3,52
Sociale rechtvaardigheid																		
Voor iedereen		3	4	4	4	4	3	3	5	5	3	4	4	4	3			3,79
Openbare ruimte		4	5	5	5	4	5	4	5	5	4	5	4	5	4			4,57
<i>Gemiddeld</i>		3,5	4,5	4,5	4,5	4	4	3,5	5	5	3,5	4,5	4	4,5	3,5			4,18
Indirect economisch																		
Attractiever gebied		5	5	3	5	5	3	5	4	5	5	4	5	4	4			4,43
Imago		5	5	4	4	5	2	5	4	5	4	3	4	5	5			4,29
<i>Gemiddeld</i>		5	5	3,5	4,5	5	2,5	5	4	5	4,5	3,5	4,5	4,5	4,5			4,36
Cumulatieve attractie																		
Amusementswaarde		3	3	4	3	4	3	4	5	3	4	4	4	3	3			3,57
<i>Gemiddeld</i>		3	3	4	3	4	3	4	5	3	4	4	4	3	3			3,57
Verscheidenheid																		
Doelgroepen		3	4	2	4	4	3	3	3	4	2	4	3	3	3			3,21
<i>Gemiddeld</i>		3	4	2	4	4	3	3	3	4	2	4	3	3	3			3,21

Observatie	Score
Duurzaam karakter	4
Educatieve waarde	3
Meerwaarde milieu	2
Enquête & observatie*	
Leefbaarheid	4,24
Ecosysteem	2
Sociale cohesie	3,52
Sociale rechtvaardigheid	4,18
Indirect economisch	4,18
Cumulatieve attractie	3,29
Verscheidenheid	3,21

Interview	sociale cohesie
	ontspanning
	rust
	amusement
	aantrekkelijkheid

* Gemiddelde scores van enquête & observatie